

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԾԵՐԱՆԱԾԻՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԳՐԱԿԱՆ
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

867 թ. սեպտեմբերի 23-ին, գիշերվա երրորդ ժամին, Կոստանդնուպոլսի սբ. Մամասի պալատում տեղի ունեցավ մի զարհուրելի ոճրագործություն: Հայազգի Վասիլը իր համախոհների օգնությամբ սրախողխող արեց հարբած վիճակում գտնվող Միքայել III կայսեր, Ամորիական հարստության վերջին ներկայացուցչին: Միքայելն այն ժամանակ ընդամենը 28 տարեկան էր: Բյուզանդական կայսրության գահը բարձրացավ Վասիլը, հիմնադիրը դառնալով Մակեդոնական կոչված հարստության, որի օրոք Բյուզանդական կայսրությունը հասավ իր հզորության գագաթնակետին: Կայսրության գալիսունը այդ հարստության ձեռքում մնաց ամբողջ 190 տարի:

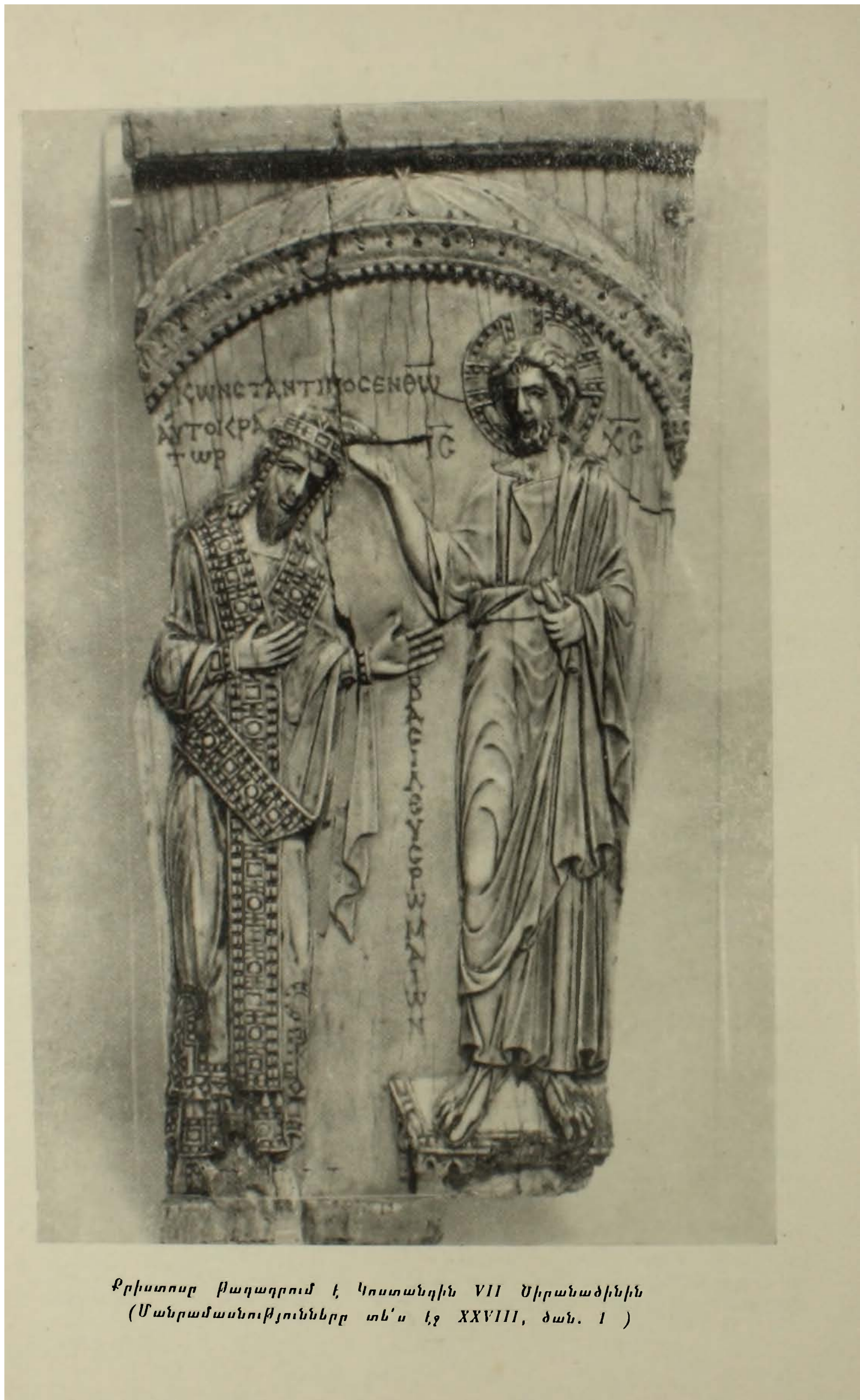
Հայազգի անձնավորության բյուզանդական գահին տիրանալը պատահական երևույթ չէր: Դա դեպքերի բնականոն զարգացման արդյունքն էր, դեպքեր, որոնք սկսեցին զարգանալ դրանից բազում դարեր առաջ: Հայաստանի անկախության վերացումից հետո, հայազգի գործիչները ստիպված էին ծառայության մեջ մտնել Պարսկաստանում և Բյուզանդիայում իրենց հայրենիքը երկու մասի բաժանած ախոյանների մոտ: Հայերը Պարսկաստան և Բյուզանդիա էին դիմում նաև որպես քաղաքական ապաստան հայցողներ: Բյուզանդիայի տիրապետությունից փախչողները ապաստան էին խնդրում Պարսկաստանում, իսկ պարսկական տիրապետությունից փախչողները՝ Կոստանդնուպոլսում: Միայն Պրոկոպիոս Կեսարացին հիշատակում է երկու տասնյակ հայ զորավարների անուններ, որոնք իրենց սխրագործություններով աչքի ընկան Բյուզանդական կայսրության թշնամիների դեմ մղված մարտերում: Նրանց մեծ մասը պարսկական տիրապետությունից Բյուզանդիա անցած փախստականներն էին:

571 թ. ապստամբության ճնշումից հետո բազմաթիվ հայ գործիչներ կարմիր Վարդան Մամիկոնյանի զլխավորությամբ ան-

ցան Բյուզանդիա և Պերգամոնում հիմնադրեցին հայկական ամենավաղ գաղութներից մեկը Բյուզանդիայում¹:

Հերակլիոս կայսեր թագավորության ժամանակ (610—641) հայազգի Մանվելը Նգիպտոսի praefectus augustalis էր: Հայազգի բազմաթիվ այլ գինվորականներ ծառայել են նույն կայսեր զորքերում: Նրանցից մեկը, Վահանը, իր գլխավորած զորքերի կողմից նույնիսկ կայսր հռչակվեց Յարմուկի ճակատամարտի (636) նախօրյակին: Հայ իշխաններն արդեն սկսում են կարևոր դեր խաղալ կայսեր արքունիքում: Նրանք նույնիսկ փորձ են անում Հերակլիոսին տապալելու: Հայազգի Վալենտին Արշակունին էր, որ 641 թ., Հերակլիոսի մահից հետո, նպաստեց, որ գահին

¹ Հենց այս գաղութից էր 711—713 թթ. բյուզանդական դահին տիրացած Փիլիպիկոս Վաղանը: Այս գաղութի մասին մանրամասն տե՛ս H. Gelzer, Pergamon unter Byzantinern und Osmanen, Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1903: (Հ. Գելցերի սույն երկի հայերին վերաբերող նյութի հայերեն թարգմանությունը՝ «Հայ հասարակությունն ի Պերգամոն և Պերգամացիի կայսերական դահի վրա» վերնադրով տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայում», 1907, № 8, սյուն. 225—228): Հայերի գործունեության մասին Բյուզանդիայում և հայ-բյուզանդական հարաբերությունների մասին ընդհանրապես կարելի է նշել. Փ. Ի. Успенский, Патриарх Иоанн VII Грамматик и Русь-дромиты у Симеона Магистра, Журнал Министерства Народного Просвещения, т. 267, 1890, № 1, և Տեր-Սահակյան, Հայ կայսեր Բյուզանդիոնի, հատ. Ա-Բ, Վենետիկ, 1905: Նույնի. Հայազգի անծանոթ մնացած հեղինակներ: Հայերը բյուզանդական գրականության մեջ, «Բազմավէպ», 1906, էջ 53—56: Նույնի, Հայերը բյուզանդական մատենադրության մեջ, «Բազմավէպ», 1908, էջ 385—392, 433—440, 481—486, 545—550, 1911, էջ 16—23: Նույնի, Վաղ Հայկազն, «Բազմավէպ», 1911, էջ 375—380: Նույնի, Un document arménien de la généalogie de Basile Ier, Byzantinische Zeitschrift, Bd. XX, 1911, p. 165—176; F. W. Bussell, The Roman Empire, vol. II, London, 1910, p. 333—483; J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, Paris, 1919; H. Grégoire, An Armenian Dynasty on the Byzantine Throne, Armenian Quarterly, I (1946), p. 4—21. Ն. Աղոնց, Արտավան Արշակունի, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948: Նույնի, Վարդ Մամիկոնյան (856—866), նույն տեղում: Նույնի, Մամիկոնյան իշխանուհին բյուզանդական գահի վրա, նույն տեղում: Նույնի, Վասիլ Հայկազն (Մեծագործ կայսր (867—886), նույն տեղում: Նույնի, Армения в эпоху Юстиниана, С.-Петербург, 1908; Նույնի, La Bible Arménienne et sa portée historique, In «Celebration solennelle du quinzième centenaire de la traduction arménienne de la Bible», Paris, 1938; Նույնի, Role of the Armenians in Byzantine Science, «The Armenian Review», 3, № 3, 1950, p. 55—73; Ն. Աղոնցը այս նյութի շուրջ ֆրանսերեն մի շարք արժեքավոր հոդվածներ ունի, հրատարակված եվրոպական այլևայլ հանդեսներում, որոնք

Քրիստոսը թաղարում է Կոստանդին VII Միրանաձինին
(Մանրամասնությունները տե՛ս էջ XXVIII, ծան. 1)

տիրանա Կոստանդ II-ը: Վալենտինն ի վերջո որոշում է ինքը կայսր դառնալ, բայց անհաջողության մատնվելով մահապատժի է ենթարկվում: Կոստանդ II-ի մահից հետո հայազգի Մծեծ Գնունին (Միզիզիոս) իր զորքերի կողմից կայսր հռչակվեց:

Արաբական տիրապետության ժամանակ հայոց գաղթը դեպի Բյուզանդիա ավելի մեծ ծավալ ստացավ, հատկապես երբ սոցիալական ճնշման հետ միաժամանակ սկսվեց կրոնական հալածանքը: Եթե սկզբում հայ նախարարները, ազնվականությունն ու զինվորականությունն էր գաղթում Բյուզանդիա, ապա VII—VIII դարերում աշխատավորությունը զանգվածորեն դիմում էր այնտեղ, արաբական սարսափներից փրկվելու համար: Գաղթա-

վերջերս լույս տեսան Լիսաբոնում առանձին զրբով: Տե՛ս N. Adontz, *Études Armeno-Byzantines*, Lisbonne, 1965; S. *Der-Nersessian*, *Armenia and the Byzantine Empire*, Cambridge, 1945; Idem, *Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries*, In *The Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, London-New York-Toronto, 1967, p. 427—431; R. *Grousset*, *Histoire de l'Arménie, des origines à 1071*, Paris, 1947; P. *Charanis*, *The Armenians in the Byzantine Empire*, Lisboa, 1963; (Ունի հայերեն թարգմանություն. Գոկտ. Պ. Խարանիս, *Հայերը Բյուզանդական կայսրության մեջ, թարգմանեց* Հայկ Պերպերյան, Վիեննա, 1966); Idem, A note on the ethnic origin of the emperor Maurice, *Byzantion*, t. 35 (1965), p. 412—417; Մուշեհ հոգվածի հայերեն թարգմանությունն իրականացրել է քանասեր Հ. Պերպերյանը. «Մավրիկ կայսեր ազգային ծագումին մասին»: Տե՛ս Խարանիսի «Հայերը Բյուզանդական կայսրության մեջ» աշխատության *Հավելվածում*, էջ 136—136): E. Յ. *Липшиц*, Византийский ученый Лев Математик, Византийский Временник, т. II, 1949, стр. 106—149; Պ. Կ. Խվանդյան, *Հայ-բյուզանդական քաղաքական հարաբերությունների պատմությունից (10—11-րդ դդ.)*, Երևանի Խ. Աբովյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի գիտական աշխատությունների ժողովածու, 6, 1957, էջ 97—156; Ա. Գ. Աբրահամյան, *Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հատ. Ա, Երևան, 1964*; C. *Toumanoff*, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown, 1965; Idem, *Armenia and Georgia*, In *The Cambridge Mediaeval History*, vol. IV, *The Byzantine Empire*, Part I, *Byzantium and its neighbours*, Cambridge, 1966, p. 593—637; Idem, *The Background to Mantzikert*, In *The Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, London-New York-Toronto, 1967, p. 411—426. P. *Speck*, *Γραζία und Ἀρμενία. Das Tätigkeitsfeld eines nicht identifizierten Strategen im frühen 9. Jahrhundert*, Jahrb. Österr. Byz. Ges., Bd. 16 (1967), S. 71—91; (Գարեգին Հովսեփյանը մի ղեկեցում է կարդացել «Հայոց դերը Բյուզանդական կայսրության մեջ» թեմայով (տե՛ս «Հայաստանի կոչնակ», 1939, էջ 269), բայց մեզ հայտնի չէ հրատարակվել է այն, թե ոչ):

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԾԻՐԱՆԱԾԻՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վանքների մեծ մասը հաստատվում է պատմական Փոքր Հայքում և հայացնում այն զուտ հայկական շրջանները, որոնք հռոմեական և բյուզանդական բազմադարյան տիրապետության ժամանակ սկսել էին հունանալ: Կոստանդին Միլանաժինի ժամանակ արդեն բացարձակապես հայացել էին Արմենիականների, Սեբաստիա, հարսիանոն, Կոլոնիա, հաղտիք, Լիկանդոս բանակաթեմերը: Միլանաժինը դրանք «Հայկական բանակաթեմեր» ('Αρμενιακά Θέματα) է անվանում, տարբերելով «Հռոմեական բանակաթեմերից»:

752 թ. հայերի հոծ զանգվածներ Մելիտենեից և Թեոդոսուպոլսից գաղթեցվում են նաև Թրակիա և Մակեդոնիա, որտեղ հիմնադրում են մարդաշատ գաղութներ: Հենց այդ ժամանակաշրջանում էր, որ Բյուզանդիայում ծավալվեց պավլիկյան շարժումը, որը VII դարի կեսերին ծագել էր Արևմտյան Հայաստանում: Աղանդավորների և աղանդապետների ճնշող մեծամասնությունը հայեր էին:

Հայ նախարարների գաղթը չի դադարում: 774 թ. արաբների դեմ բարձրացված անհաջող ապստամբությունից հետո հայ բարձրաստիճան գործիչները ստիպված են լինում փախչել Բյուզանդիա, արաբների հաշվեհարդարից փրկվելու համար:

Բյուզանդիայում ապաստան գտած հայ տարրը կյանքի ամենատարբեր բնագավառներում, հատկապես ռազմական, շուտով աչքի է ընկնում: Հայերը սկսում են գրավել ռազմական ամենաբարձր դիրքերը: Նրանք դառնում են VII դարում առաջացած բյուզանդական ռազմական շրջանների՝ բանակաթեմերի զորավարներ: Բյուզանդական կայսրության կարևորությամբ ու չափերով երկրորդ բանակաթեմը «Արմենիականների» էր կոչվում, այդ բանակաթեմում, ինչպես և հարևան շրջաններում ապրող հայերի պատճառով: Արմենիականների բանակաթեմի ռազմական ուժերը հայերից էին բաղկացած: Պատկերացնելու համար Արմենիականների բանակաթեմի ընդգրկած շրջանները բավական է նշել, որ մինչև X դարի սկզբները նրա հողերից կազմակերպվեցին հարսիանոն, հաղտիք, Կոլոնիա և Սեբաստիա բանակաթեմերը: Արմենիականների բանակաթեմը այդ ժամանակ էլ շարունակում էր իր գոյությունը, թեև ավելի փոքր սահմաններում: Հայերով էր բնակեցված նաև 899—912 թթ. միջև կազմակերպված «Միջագետք» բանակաթեմը:

¹ Theophanis Chronographia ed. C. de Boor, Lipsiae, 1883, t. I, p. 469.

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԾԻՐԱՆԱԾԻՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հնարավոր չէ այստեղ մեկ առ մեկ թվարկել հայազգի այն գործիչներին, որոնք մինչև Մակեդոնական հարստության հիմնադրումը աչքի ընկան բյուզանդական կյանքի այլևայլ բնագավառներում, հատկապես ուղղական՝ շատ անգամ որոշելով կայսրության ձևակառուցիչը: VIII դարում Փոքր Ասիայի բանակաթեմերի մեծ մասի զորավարները հայեր էին: Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավարը Լևոն III Խավրացու փեսա հայազգի Արտավազդն էր, որ քիչ էր մնացել տիրանար բյուզանդական զահին: Լևոն III-ի թոռան՝ Լևոն IV-ի ժամանակ Տաճատ Անձեացին Բուկելլարների բանակաթեմի զորավարն էր: Նույն ժամանակ բյուզանդական առաջին, ամենակարևոր ու ամենամեծ բանակաթեմի՝ Անատոլիկոնի զորավարը Արտավազդ Մամիկոնյանն էր: Կոստանդին VI-ի ժամանակ Արմենիակների բանակաթեմի զորավարն էր Վարդասը, մի քիչ հետո նշանավոր Ալեքսիոս-Մուսելեն (Մուշեղ): Հայկական ժազում ուներ այդ ժամանակներում հանդես եկած Սկլերոսների ընտանիքը, որի անդամներից մեկը՝ Վարդասը դարձավ Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար: Նույն ընտանիքից մի այլ Վարդաս Նիկեփոր I կայսեր օրոք դարձավ Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար:

IX դարում պատկերը ամենևին էլ չի փոխվում: Հայերն արդեն տիրանում են զահին: 813 թ. հայազգի Լևոնը, Լևոն V-ի անվան տակ ութ տարի իր ձեռքում է պահում կայսրության գլխիստներ: Նա Բյուզանդիան դուրս բերեց այն դժվարին վիճակից, որ գտնվում էր Նիկեփոր I-ի ժամանակ:

Միքայել II-ի որդի Թեոփիլոսը ամուսնացավ հայազգի Թեոդորայի հետ, որն իր ամուսնու մահից հետո շուրջ տաս տարի կառավարեց պետությունը՝ իր որդու Միքայել III-ի մանկահասակ լինելու պատճառով: Միքայել III-ի թագավորության վերջին շրջանում երկրի փաստական իշխանությունը գտնվում էր Թեոդորայի եղբոր՝ Վարդասի ձեռքում, որն ստանալով կեսարի բարձրագույն պատվաստիճանը, պետք էր կայսր հռչակվեր, եթե Միքայել III-ը անզավակ վախճանվեր: Վարդասի երկու եղբայրները՝ Անտիգոնոսն ու Սմբատը նույնպես կարևոր դեր էին խաղում Բյուզանդիայում, ինչպես և նրանց հայրը՝ Մարինոսը, որ դրունգարի և տուրմարիսի աստիճաններին էր արժանացել: Թեոդորայի մի փեսան՝ Կոստանդին Բաբուցիկոսը ստացել էր մագիստրոսի բարձրագույն աստիճանը և վիզայի դրունգար էր: Թեոդորայի մյուս փեսան՝ Արշավիրը պատրիկ էր և մագիստրոս: Արշավիրի

երկու որդիները՝ Ստեփանոսն ու Վարդասը դարձան մագիստրոսներ: Թեոդորայի հորեղբայր Մանվելը Արմենիականների բանակաթեմի զորավարն էր Լևոն V-ի ժամանակ: Պակաս դեր չէր խաղում և Թեոդորայի մյուս եղբայր Պետրոնասը, որը 863 թ. կարևոր հաղթանակ տարավ արաբների դեմ, որից հետո վերջիններիս դեմ մղվող երկարատև պատերազմի նախաձեռնությունը անցավ կայսրության ձեռքը: Պետրոնասի որդի Մարիանոսը նույնպես աչքի ընկավ ռազմական բնագավառում: Այդ ժամանակաշրջանում իրենց խոսքն էին ասում և զուտ հայերից բաղկացած զորամասերը, որոնց վրա էին գլխավորապես հենվում հայազգի վերոհիշյալ գործիչները:

Հայտնի բյուզանդագետ Ջենկինզը գրում է. «Բյուզանդիայի ռազմական հզորությունը, ռազմական կազմակերպությունը և ռազմական հանձարը, այն հուսալի և ամուր հիմքը որի վրա էր խարսխված բովանդակ փայլուն վերնաշենքը, ամբողջովին հայկական էր: Դա գործունյա, շատ տաղանդավոր այդ ժողովրդի ձևակազմի էր, որ իր պատմական մեծագույն նվաճումները ի սպաս դրեց ոչ սեփական կայսրության և ոչ սեփական մի մշակույթին: Իններորդ դարի կեսերից մինչև տասնմեկերորդ դարի սկիզբը քաջ և նվիրված զորավարների շարքում վեց մեծ ղեկավարներ աչքի ընկան որպես բյուզանդական միջին շրջանի պատմության նյութական մեծության ճարտարապետներ: Նրանք են Վասիլ Ա-ը, Ռոմանոս Ա-ը, Հովհաննես Գուրգենը (Կուրկուասը), Նիկեփոր Բ-ը (Փոկուսը), Հովհաննես Ա-ը (Չմշկիկը) և Վասիլ Բ-ը: Քաջ հայտնի է, որ բոլորն էլ հայկական ծագում ունեին»¹:

Հայերը տեր ու տիրական են դառնում ոչ միայն քաղաքական ու ռազմական ասպարեզին, այլև հոգևոր ու մշակութային: Կեսար Վարդասն էր, որ հիմնադրեց առաջին համալսարանը Բյուզանդիայում՝ նշանավոր Մագնավրան, և այդ համալսարանի ժամանակակից տերմինով ասած, ռեկտորը հայազգի Լևոն փիլիսոփան էր, որ միաժամանակ աստղաբաշխ էր, մաթեմատիկոս, երկրաչափ և երաժիշտ: Նրա համբավը տարածվել էր մինչև Բաղդադ՝ խալիֆաների արքունիքը: 832—843 թթ. Կոստանդնուպոլսի պատրիարքական աթոռին նստեց Հովհաննես Քերականը, նույնպես հայազգի, Բյուզանդիայում անուն հանած աստղաբաշխ Բա-

¹ R. J. H. Jenkins, The Byzantine Empire on the eve of the Crusades, London, 1953, p. 11—12.

դարատի որդին, Արշավիր պատրիկի եղբայրը և ինքն փիլիսոփայի հորեղբորորդին: Հովհաննեսը Թեոփիլոս կայսեր ուսուցիչն էր, և այդ կայսրն էր, որ իր ուսուցչին նստեցրեց պատրիարքական աթոռին: Բայց այս ժամանակաշրջանի, ապա և բյուզանդական բազմադարյան մշակույթի լուսապսակը պատրիարք Փոտն էր, բյուզանդական և համաշխարհային մշակույթի այդ ռահվիրան, որի հայկական ծագումը նույնպես վեճի առարկա չէ: Նա հալազգի թագուհի Թեոդորայի և կեսար Վարդասի փեսա Արշավիրի քրոջ՝ Իրենեի որդին էր:

Ահա այսպիսին էր վիճակը Բյուզանդիայում նշված ժամանակաշրջանում: Ամենուրեք հայեր, հայեր, որոնք (ինչպես կտեսնենք ստորև) օտարացած չէին, իրենց մայրենի լեզուն չէին մոռացել, չէին ուրացել իրենց հայկական ծագումը, այլ, ընդհակառակը, ընդգծում էին այն: Այս բոլորից հետո հասկանալի է, որ Վասիլի դահ բարձրանալը պատահական երևույթ չէր: Դեպքերի դարդացումն այնպես էր բնթանում, որ այդ բազմաթիվ հայերից ամենակարողն ու ամենահզորը պետք է տիրանար դահին: Եվ բյուզանդական գայիստնին տիրացավ Մակեդոնիայում ծնված, հասարակ ընտանիքի դավակ Վասիլ հայր, ֆիզիկապես հզոր, մտավոր արտակարգ ընդունակությամբ ծնունդով օժտված, համառ, իր նպատակին հասնելու դործում ոչ մի բանի առաջ կանգ չառնող, միջոցների մեջ խտրություն չգնող Վասիլը¹:

¹ Փոտի մասին հին և նոր գործերից ամենից կարևորներն են J. Hergenhöther, Photius, Patriarch von Konstantinopel, Regensburg, 1867—1869; F. Dvornik, The Photian schism, History and Legend, Cambridge, 1948.

² Հույն աղանավոր բյուզանդագետ աղագետիկոս Կ. Ամանտոսը իր 'Ιστορία του Βυζαντινου Κράτους (τόμ. Β', ἐκδ. Β', Ἀθῆναι, 1957, σ. 21) երկում ամեն ջանք թափում է ժխտելու համար Վասիլ Ա-ի հայկական ծագումը, հիմնականում հենվելով նրա մոր ոչ հայկական (Պանկալո) անվան վրա: Հակառակ դրան, Ամանտոսը ընդունում է Վասիլի «խառն ծագումը» (μεικτῆ καταγωγῆ), ցույց չտալով, թե ինչի խառնուրդ էր նա: Նա գրում է, որ «ավելի շուտ բարբարոսությունը, որով Վասիլը սպանեց Միքայել III-ին, և նրա կենսունակությունն են վկայում խառն ծագման մասին, քան պատմական վստահելի տվյալներ»: Ամանտոսին կարելի էր հիշեցնել զտարյուն հույն կայսրուհի, աթենուհի Իրինենին, որ իշխանության տիրանալու համար շխորչեց կուրացնել իր հարազատ որդուն անգամ, Կոստանդինին (797), այն Իրինենին, որին բյուզանդական պատմիչները իր այդ արարքի համար համեմատում են Մեդելայի հետ:

Վասիլի և նրա ժամանակաշրջանի մասին տե՛ս Կ. Տեր-Սահակյան, Հայ կայսերք Բյուզանդիոնի, հատ. Ա. A. Василевс, Византия и арабы, Поли-

Վասիլին վիճակված էր շարունակել արաբների դեմ մղվող պարավոր պայքարը: IX դարում Աֆրիկայի արաբները Միջերկրականի տերն ու տիրականն էին դարձել, գրավել Կրետե կղզին և սկսել Սիկիլիայի նվաճումը: Հարավային Իտալիայի և Սիկիլիայի արաբները սկսեցին տարածվել նաև երկրի խորքերը: Նրանք հասան և պաշարեցին նույնիսկ Դալմատիայի Ռաուսիոն (Ռադուգա) քաղաքը: Վասիլը իր ծովակալ Նիկետաս Օորիֆասի գլխավորությամբ նավատորմիղ ուղարկեց նրանց դեմ և կարողացավ կանգնեցնել արաբների առաջխաղացումը: Նույն Օորիֆասը հաջողությամբ մարտնչեց նաև Կրետեի արաբների դեմ, որոնց նավատորմիղը սպառնում էր նույնիսկ Կոստանդնուպոլսին: Օորիֆասի սլաքարը շարունակեց ծովակալ Նասարը: Արաբները ժամանակավոր պարտություններից հետո նոր ուժով հարձակվում և դժվարին դրուժյան մեջ են դնում կայսրությունը: Նրանց հաջողվում է 878 թ. գրավել Սիկիլիայի մայրաքաղաք Սիրակուսան, ինչպես և Բարի քաղաքը Իտալիայում: Բյուզանդիայի վարկր վերականգնեց զորավար Նիկեփոր Փոկասը, որ 885 թ. կարողացավ արաբներից գրավել Իտալիայի մի մասը, և կազմակերպել այնտեղ երկու բանակաթեմ՝ Կալաբրիայի և Հանգոբարդիայի:

Ավելի դժվարին էր կայսրության սլաքարը Աբբասյանների դեմ՝ Փոքր Ասիայում և Ասորիքում, որին անձնական մասնակցություն ունեցավ հենց Վասիլ կայսրը: Բացի արաբներից, այստեղ

тические отношения Византии и арабов за время Македонской династии, С. Петербург, 1902. Նույնի, Происхождение императора Василия Македонянина, Виз. Временник, т. XII, 1906; G. Der-Sahaghian, Un document arménien de la généalogie de Basile Ier. A. Vogt, Basile Ier empereur de Byzance et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle, Paris, 1908 J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, Paris, 1919; N. Bevs, Eine unbeachtete Quelle über die Abstammung des Kaisers Basileios I des Mazedoniers, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, Bd. IV, 1923; H. Grégoire, Michel III et Basile le Macédonien dans les Inscriptions d'Ancyre, Byzantion, t. V, 1929—1930, p. 327—346; N. Adontz, L'âge et l'origine de l'empereur Basile Ier, Études Arméno-Byzantines, Lisbonne, 1965, p. 47—109; Նույնի, La portée historique de l'oraison funèbre de Basile Ier par son fils Leon VI le Sage, Études Arméno-Byzantines, p. 111—123; Նույնի, Վասիլ Հայազն, Մեծագործ կայսր, Պատմական ուսումնասիրություններ, G. Ostrogorsky, Histoire de l'État Byzantin, Paris, 1956; История Византии, т. II, М., 1967, стр. 174—178; Gy. Moravcsik, Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I, Dumbarton Oaks Papers, No. 15 (1961), p. 59—126.

կայսրության համար մեծ սպառնալիք էին դարձել պավլիկյան-աղանդավորները¹: Նրանք դեռևս լևոն V-ի (813—820), Միքայել II-ի (820—829), Թեոփիլոսի (829—842) և հատկապես վերջինիս կնոջ՝ Թեոդորայի տմարդի ու ահավոր հալածանքներից խուսափելով ապաստան էին գտել արաբների մոտ: Նրանց փախուստը Բյուզանդիայից, որ սկսվել էր դեռևս նշանավոր աղանդապետ Սերգիոսի օրոք IX դարի 20-ական թվականների վերջում և 30-ական թվականների սկզբում, լայն ծավալ ստացավ հետագայում: Պավլիկյանները արաբա-բյուզանդական սահմանի վրա, Մելիտենեի ամիրա Օմար իբն Աբդալլահ ալ-Ակտայի օգնությամբ կառուցում են մի շարք ամրոցներ ու քաղաքներ, այդ թվում Տիվրիկի, և արաբների հետ դաշնակցած դառնում են կայսրության ահն ու սարսափը: Նրանք կազմակերպում են իրենց կանոնավոր զորաբանակները և, արշավելով Բյուզանդիա, ավարի առնում բազում շրջաններ: Այս տարիներին է, որ հանդես են գալիս պավլիկյանների նշանավոր դորահրամանատարներ Կարբեասն ու Խրիսոփորը: Վերջինս այնքան համարձակություն ու կարողություն է ունենում, որ իր զորքերով հասնում է մինչև Նիկիա և Նիկոմեդիա:

871 թ. Վասիլը արշավելով նրանց մայրաքաղաք Տիվրիկի դեմ, ծանր պարտություն է կրում և հազիվ ազատվում գերի ընկնելուց: Միայն հաջորդ տարին, Վասիլի զորավարներին հաջող-

¹ Պավլիկյանների մասին նորագույն գործերից տե՛ս M. Loos, Deux contributions à l'histoire des Pauliciens, Byzantinoslavica, No XVII, fasc. I, 1956; No XVIII, fasc. 2, 1957; Idem, Le mouvement Paulicien à Byzance, Byzantinoslavica, No XXIV, fasc. 2, 1963, No XXV, fasc. I, 1964; Idem, Ou en est la question du mouvement Paulicien?, Българска Академия на науките, Известия на Института за история, т. 14—15, 1964; 'Ιωαν. Αναστασίου, Οι Παυλιανοί, 'Η ιστορία καὶ ἡ διδασκαλία των ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων, Ἀθῆναι, 1959; Հ. Բարրիկյան, Պավլիկյան համայնքի կազմակերպության հարցի շուրջը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1958, 3, նույնի, Источники для изучения истории павликианского движения, Ереван, 1961; К. Юзбашян, К истории павликианского движения в Византии в IX в., „Вопросы истории религии и атеизма“, т. IV, 1956; Е. Э. Липшиц, Очерки истории византийского общества и культуры, VIII—первая половина IX в., Москва-Ленинград, 1961; Nina G. Garsoïan, The Paulician Heresy, A study of the origin and development of Paulicianism in Armenia and the eastern provinces of the Byzantine Empire, Paris, 1967; Ս. Ս. Մելիք-Բախշյան, Հայաստանը 7—9-րդ դարերում, Երևան, 1968, Ե. Գ. Տեր-Մկնասյան, Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Երևան, 1968, էջ 114—148:

վում է կոտրել պավլիկյանների դիմադրությունը և արյան մեջ խեղդել նրանց շարժումը, որ ավելի քան երկու դար փորձանք էր դարձել կայսրության գլխին:

Պավլիկյաններին ճնշելուց հետո բյուզանդական ղորքերը կովի բռնվելով արաբական ուժերի հետ, շարունակում են այն պայքարը, որ փոփոխական հաջողություններով մղվում էր դեռ Վասիլ I-ի նախորդ՝ Միքայել III-ի օրոք: Բյուզանդական ղորքերը, հայազգի զորավար Պետրոնասի գլխավորությամբ, 863 թ. կարողացել էին շահել Պոսոնի կարևոր ճակատամարտը, որտեղ սուլանվել էր Մելիտենեի ամիրա Օմար իրն Աբդալլահ ալ-Ակտան: Բայց արաբները դեռ վտանգավոր էին կայսրության համար: Վասիլին հաջողվում է գրավել Սամոսատ քաղաքը, ապա և Զապետրան, անցնել Եփրատ գետը և հասնել Մելիտենե, որին սակայն չկարողացավ տիրանալ: Վասիլը ամրապնդում է իր դիրքերը արևելքում և ալստեղ է ահա, որ բյուզանդացիները առաջին անգամ, երկար դադարից հետո, հարաբերության մեջ են մտնում հալեբի հետ, որոնք ազատագրվել էին արաբների լծից և քաղաքական անկախություն ձեռք բերել: Օգտվելով արաբ-բյուզանդական 7-ամյա պատերազմից (856—863) Աշոտ Բագրատունին 862 թ. իրեն իշխանաց իշխան էր հռչակել, իսկ 885 թ. նաև թագավոր: Վասիլը շատ էր շահագրգռված բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու Աշոտ Բագրատունու հետ, հասկանալի է, արաբների դեմ դաշնակից ունենալու համար: Ավանդությունը հաղորդում է, որ Վասիլը նույնիսկ ցանկացել է թագադրվել Աշոտ Բագրատունու ձեռքով: Իհարկե, այդ բանին դեմ չէր և հայոց իշխանաց իշխանը: Նա ևս տվյալ շրջանում կողմնակից էր ունենալ բյուզանդական օժանդակությունը՝ իր դիրքերն ամրապնդելու համար: Եռանդուն աշխատանք էին տանում նաև հոգևոր պետերը: Զաքարիա I Զագեցի կաթողիկոսը և Փոտ պատրիարքը դեռ Վասիլի գահ բարձրանալուց առաջ երկար նամակագրություն ունեին եկեղեցիների միության խնդրի շուրջը, բայց քանի որ Բյուզանդիայի հոգևոր պետը ուղում էր իրեն ենթարկել հայոց եկեղեցին, ընդունել տալով Քաղկեդոնի դավանանքը, բանակցությունները ավարտվեցին անարդյունք¹:

¹ Զաքարիայի և Փոտի թղթակցության առանձին նմուշներ մեզ հասել են: Տե՛ս Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 279—294, նաև Православный Палестинский Сборник, Выпуск 31, С. Петербург, 1892, стр. 179—226:

Վասիլը, իհարկե, Հայաստանը դիտում էր ոչ միայն որպես իր դաշնակից: Նրա հիմնական նպատակը Հայաստանը նախ վասալական կախման մեջ առնելն էր, ապա նաև նվաճելը, քանի որ Վասիլը թեև ծագումով հայ էր, այնուամենայնիվ նա բյուզանդական կայսր էր, նախ և առաջ շահագրգռված կայսրության շահերով: Վասիլ Ա-ն իրեն Արշակունի հռչակեց, թեև նրա երակնե-րում արշակունյան արյան մեկ կաթիլ անգամ չկար: Ընդունված է ասել, որ Վասիլն այդ քայլին դիմելով, նպատակ ուներ իր հասարակ ծագումը սքողել, իր գահ բարձրանալն օրինականացնել: Դա շատ հնարավոր է, բայց հիմնական դրդապատճառը այդ չէր: Ուսումնասիրելով IX—XI դդ. հայ-բյուզանդական հարաբերո-թյունների պատմությունը, դժվար չէ համոզվել, որ Վասիլի այդ քայլը շատ հեռուները գնացող նպատակներ ուներ, այն է՝ Հայաստանը գցել վասալական կախման մեջ, այդ ձևով ավելի դյու-րին կլինեիր նվաճել այն: Հայաստանում Արշակունիների հարբս-տության դոյուքյան ժամանակ Հայաստանի բոլոր նախարարու-թյունները տիրող հարստության վասալներն էին, այդ թվում և IX դարում վերապրած և կիսանկախ իշխանություններ հաստա-տած Բագրատունիները, Արծրունիները, Անձևացիք, Սյունիները

Նաև Ն. Ակիևյան, Թուղթ Փոտայ պատրիարքի առ Զաքարիա կաթողիկոս Հայոց Մեծաց, Հանդես Ամսօրյա, 1968, հունվար-մարտ, սյունակ 65—100: Այդ հարցի վերաբերյալ տե՛ս նաև Ա. Տեր-Միքելյան. Հայաստանյայց եկեղեցի-ն և բյուզանդյան ժողովոց պարագայք, Մոսկվա, 1892; A. Ter-Mikelian, Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur byzantinischen vom IV bis zum XIII Jahrhundert, Leipzig, 1892; (Այս աշխատությունը սուր քննադատության ենթարկվեց Ա. Էրհարդի կողմից: Տես Byzantinische Zeitschrift, Bd. VI, (1897), S. 177—179); Der Brief des Photios an Aschot und dessen Antwort. Uebers. von Agnes Finck und Eznik Gjandschezian, Zeitschrift für armenische Philologie, 2 (1903), S. 1—12; H. Thopdschian, Politische und Kirchengeschichte Armeniens unter Asot I und Sembat I nach armenischen, arabischen, syrischen und byzantinischen Quellen bearbeitet, Berlin, 1905; Մ. Օրմանյան, Աղգապատում, հատ. Ա, մասն Բ, Պեյրութ, 1959, սյունակ 971 և հտ. (Բ հրատարակություն): Լ. Արևյան, Զաքարիա կաթողիկոս և Փոտ պատրիարք Կ. Պոլսո, Բարդեն կաթողիկոս և հայ եկեղեցվո բա-ժանման հարցը ընդհանուր եկեղեցիներ: «Բաղմավէպ», 1915, էջ 161—169: Փ. Թուլունջյիլ, Հայաստան և հայ եկեղեցական պատմություն, Վենետիկ, 1930, էջ 41—42; V. Grumel, Regestes, No 473, 515—615: Նույնի L'envoye de Photius au catholicos Zacharia, Revue des Etudes Byzantines, t. XIV, (1956), p. 169—173; J. Darrouzes, Notes d'épistolographie et d'histoire des textes, Revue des Etudes Byzantines, t. XII, (1954).

և մյուսները: Իրեն Արշակունի համարելով, հասկանալի է, Վասիլը հանդես էր դալիս որպես այդ բոլորի սյուզերենը, ցանկանում *de jure* կախման մեջ գցել նրանց: Մեր միտքը հաստատվում է Բյուզանդիայի արտաքին գործոց նախարարության գրասենյակում թխված մի «տեսություն», համաձայն որի իբրև թե պարթևների արքա Արշակի առաքինության և ձեռք բերած մեծ փառքի շնորհիվ, օրենք դարձավ, որ այսուհետև պարթևներին, հայերին և մարերին թագավորեն բացարձակապես Արշակի տոհմի ներկայացուցիչները կամ նրա շառավիղները¹: Նպատակը պարզ է: Քանի որ Վասիլն իրեն Արշակի շառավիղն էր համարում, հասկանալի է, որ այդ մտացածին «օրենքի» համաձայն նա պետք է թագավորեր ի միջի այլոց նաև հայերին: Ինչպես տեսնում ենք, կեղծիքը բավական սրամիտ էր:

Դա, իհարկե, դարավոր ստրկությունից հազիվ ինքնուրույնություն ձեռք բերած հայ իշխանների և ժողովրդի համար փայլուն ապագայի նախերգանքը չէր կարող հանդիսանալ. նրանք ամենևին էլ չէին ուզում մի տիրողի ձեռքից հազիվ ազատված, մի ուրիշի ձեռքն ընկնել, թեկուզ և քրիստոնյայի:

Այսպիսով, ոչ միայն հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունները որևէ շոշափելի արդյունք չտվեցին, այլև քաղաքական, թեև փոխադարձ շփումները տվյալ ժամանակաշրջանում բավական գործոն էին:

Եկեղեցական հարցում Վասիլ կայսեր առաջին գործն եղավ Փոտին հեռացնել պատրիարքությունից և նրա տեղը վերահաստատել Իգնատիոսին: Պատճառն այն էր, որ Փոտը սերտ կապեր ուներ կեսար Վարդասի (որին ևս, ի միջի այլոց, Վասիլը սպանեց), ինչպես և Միքայել III-ի հետ, հետևաբար Վասիլի քաղաքական հակառակորդն էր: Բացի այդ, Վասիլն ուզում էր բարելավել իր փոխհարաբերությունները Հռոմի պապի հետ, մի բան, որին արգելք էր կանգնած Փոտը: 869 թ. եկեղեցական ժողովում Փոտը դատապարտվեց, նզովվեց և աքսորվեց Բոսպորի ափին գտնվող մի վանք, թեև Վասիլը շուտով ետ կանչեց և իր երեխաների դաստիարակության գործը նրան վստահեց:

IX դարի վերջում նորից օրակարգի հարց են դառնում միաբնակ երկաբնակ վեճերը: Ամենայն հավանականությամբ պատահական չէ այն, որ Վասիլի, Լևոնի և Ալեքսանդրի հրապարակած

¹ Theophanes Continuatus, p. 212—213; Cedrenus, t. II, p. 183.

էպանագոգե կոչված Դատաստանագրքում հենց սկզբում, որտեղ խոսվում է կայսեր մասին, մանրամասնորեն տրվում են քաղկեդոնական դավանանքի սկզբունքները, որոնց պետք է կայսրը հետևի, թեև բացառված չէ, իհարկե, այն, որ Վասիլը լինելով հայ, ուզում էր ընդգծել իր ոչ հայադավան լինելը:

Վասիլը շատ մեծ աշխատանք տարավ հարևան երկրներում քրիստոնեության տարածման համար, հատկապես Դալմատիայում, ինչպես և Հունաստանում բնակվող սլավոնների մեջ: Վասիլն էր, որ առաջին անգամ փորձեց քրիստոնեությունը տարածել նաև ռուսների մեջ: Այդ քաղաքականությունը, հասկանալի է, ուներ ոչ միայն կրոնական դրդապատճառներ: Քրիստոնեության տարածման հետ մեկտեղ Բյուզանդիան տարածում էր նաև իր քաղաքական ազդեցությունը:

Վասիլը մեծ ջանքեր թափեց կանոնավորելու բյուզանդական դատավարությունը: Նա «կերակուր և ռոճիկ» սահմանեց դատավորներին՝ նրանց կաշառակերության առաջն առնելու համար: Իսկ բյուզանդական իրավունքի ասպարեզում նրա տարած աշխատանքը իսկապես որ տիտանական էր: Այդ գործին նա մասնակից դարձրեց մի շարք հայազգի գործիչների և առաջին հերթին պատրիարք Փոտին և օրենսգետ Սիմբատիոսին (Սմբատին), ինչպես և այլ մասնագետների, որոնք կեսար Վարդասի հիմնադրած և լեոն փիլիսոփայի կողմից ղեկավարվող Մաղնավրայի համալսարանի սաներն էին¹:

Վասիլն աչքի ընկավ նաև իր շինարարական գործունեությամբ, որի մասին ամենայն մանրամասնությամբ խոսում է իր թոռ Կոստանդին Միրանաթինը՝ Վասիլ կայսեր կենսագրության մեջ:

Վասիլ I-ը վախճանվեց 886 թ.: Նրան հաջորդեց երկրորդ որդին՝ Լևոնը², Լևոն VI անվան տակ (Վասիլի անդրանիկ որդին՝

¹ Իրավունքի ասպարեզում Վասիլի կատարած աշխատանքի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս սույն գրքի Վասիլ I-ի կենսագրության կցված ծանոթագրություններում:

² Լևոն VI-ի մասին տե՛ս. Կ. Տեր-Սահակյան, Նշվ. աշխ., հատ. Ա, նաև *Н. А. Погов, Император Лев VI и его правление в церковном отношении*, М., 1892; *М. Mitard, Études sur le règne de Léon VI*, Byzantinische Zeitschrift, Bd. 12 (1903); *N. Adontz, La portée historique de l'oraison funèbre de Basile I par son fils Léon VI le Sage*, Études Arméno-Byzantines, Lisbonne, 1965, p. 111—123; *A. Vogt, La jeunesse de Léon VI*,

Կոստանդինը վախճանվել էր 879 թ.), որին դեռևս 870 թ. Վասիլը հռչակել էր կայսերակից: Լևոն VI-ը արտակարգ զարգացած անձնավորություն էր (նա Փոտի աշակերտն էր), դրա համար միջնադարյան հեղինակները նրան «Իմաստուն» (Σοφός) կամ «Իմաստասեր» (Φιλόσοφος) տիտղոսով են հիշատակում: Զբաղված լինելով գիտությամբ, նա քաղաքական և ռազմական հարցերից հեռու էր կանգնած, այդ բոլորը վստահելով իր մեծամեծներին, և առաջին հերթին հայազգի Ստիլիանոս Զաուցային, որի դուստրը՝ Զոեն, Լևոնի կինն էր: Հենց այս Զաուցան էր, որ հռչակվեց «Կայսերահայր» (Βασιλεπατήρ), մի տիտղոս, որ հենց Զաուցայով մուտք գործեց Բյուզանդիա: Զաուցան Լևոն VI-ի ժամանակ այն դերն էր խաղում, ինչ կեսար Վարդասը Միքայել III-ի ժամանակ:

Լևոն VI-ի թագավորության ամբողջ շրջանը անցավ անդադար պատերազմների մեջ: Եթե Վասիլի ժամանակ կայսրության թշնամիները հիմնականում արաբներն էին և պավլիկյանները, ապա Լևոնի ժամանակ առաջին գծում հանդես եկան բուլղարները: Սիմեոն ցարը գահ բարձրանալով, միանգամայն նոր դիրք բռնեց Բյուզանդիայի հանդեպ: 894 թ. Սիմեոնը ներխուժեց Թրակիա: Բյուզանդիան բուլղարների դեմ ռազմական դաշինք կնքեց հունգարացիների հետ (բյուզանդական աղբյուրներում հունգարացիները կոչվում են թուրքեր), որոնք կարողացան թիկունքից հարձակվելով, պարտության մատնել բուլղարների ցարին: 895—896 թթ. բուլղարների և Բյուզանդիայի միջև կնքված հաշտությանը երկարատև չէր: Պեչենեգների օգնությամբ հաղթելով հունգարացիներին, Սիմեոնը նորից հարձակվեց Բյուզանդիայի վրա: Բյուզանդական զորքերը գլխավորում էր Փոտի ազգական, նույնպես հայկական ծագում ունեցող Լևոն Կատակալոնը, որը, սակայն, պարտվեց Բուլգաբոֆիգոնի ճակատամարտում (896): Պատերազմը շարունակվեց մինչև 899 թ., երբ երկու ախոյանների միջև նորից հաշտություն կնքվեց: Հայտնի է, որ հաշտություն է կնքվել նաև 904 թ., մի բան, որ ցույց է տալիս, թե 899 թ. կնքված հաշ-

le Sage, *Revue Historique*, 174 (1934), p. 389 sqq.; P. Noaille et A. Dain, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris, 1944; G. Ostrogorsky, *Histoire de l'État Byzantin*, Paris, 1956; М. Я. Сюзюмов, *Экономические воззрения Льва VI, Византийский Временник*, т. XV, 1959, стр. 33—4; История Византии, т. II, М., 1967, стр. 178—182.

տուրքները ժամանակավոր բնույթ է ունեցել: Մինչև 913 թ. բուլղարների և բյուզանդացիների միջև տիրում է խաղաղություն:

Լևոն VI-ի օրոք Բյուզանդիայի համար սպառնալիք են դառնում նաև ռուսները: Նրանք առաջին անգամ իրենց նավերով երեվացել էին Կոստանդնուպոլսի ափերին՝ դեռևս 860 թ.: Ռուսները 907 թ. իշխան Օլեգի գլխավորությամբ նորից են հայտնվում Կոստանդնուպոլսի առաջ:

Արաբները, օգտվելով Բյուզանդիայի՝ բուլղարների դեմ պատերազմում զբաղված լինելուց, 904 թ. իրենց նավատորմիղով անսպասելիորեն հարձակվում և գրավում են Թեսալոնիկե քաղաքը, ավերում ու կողոպտում այն, իսկ բնակչությանը գերեվարում: Արաբ ծովահենների դեմ պայքարը գլխավորում է պատրիկ Հեմերիոսը, որին հաջողվում է 910 թ. մեծ ծովամարտում հաղթել արաբներին: Բայց պատերազմի հետագա ընթացքը անհաջող էր բյուզանդացիների համար:

Ցամաքում Լևոն VI-ը արաբների դեմ արժանահիշատակ ընդհարումներ չի ունեցել: Երկու կողմից էլ պարզապես ավարառուական բնույթի արշավանքներ են եղել: Հիշատակություն կա, որ հաշտություն է կնքվել Մելիտենեի, Տարսոնի և այլ ամիրաների հետ, ընդ որում ասվում է, որ երկու ամիրա հարկատու դարձան Բյուզանդիային: Ինչ վերաբերում է Աֆրիկայի արաբներին, ապա նրանք հասնում են որոշ հաջողությունների, 902 թ. ավարտելով Սիկիլիայի նվաճումը և ասպատակ սփռելով մինչև Հռոմ:

Լևոն VI-ը վախճանվեց 912 թվականի մայիսի 12-ին: Կայսր հռչակվեց նրա կրտսեր եղբայր Ալեքսանդրը, որի կայսերակիցն էր Լևոն VI-ի յոթամյա որդի Կոստանգին Միրանաթինը (905—959 թթ.)¹: Ալեքսանդրը թագավորեց ընդամենը 13 ամիս և վախ-

¹ «Միրանաթին» մականոր բյուզանդագիտության մեջ բացատրվում է երկու ձևով: Մեկ, թե նա ծնվել է բյուզանդական արքունիքի «Միրանի» դահլիճում, և երկրորդ, որ նա ծնվել է, երբ իր հայրը ծիրանի էր հագած, այսինքն կայսր էր: Կոստանդին Միրանաթինի կյանքի և գրական գործունեության մասին հարուստ գրականություն կա: Հին ու նոր գործերից ամենակարևորներն են. А. П. Зрннн, Жизнь и литературные труды имп. Константина Багрянородного, Харьков, 1858; A. Rambaud, L'Empire grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogenète, Paris, 1870; F. Hirsch, Kaiser Constantin VII Porphyrogenetos, Berlin, 1873; K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, München, 1897; В. Латышев, К вопросу о литературной деятельности Константина Багрянородного, Византийский Временник, т. 22 (1915 1916), стр. 13—20; N. Iorga, Médaillons d'histoire littéraire by-

ճանվեց 913 թ. հունիսի 6-ին: Մանկահասակ Կոստանդնի համար ստեղծվեց խնամակալական մի ամբողջ խորհուրդ, որի մեջ կարևոր դեր էին խաղում Լևոն VI-ի կին Զոեն¹, Կոստանդնի մայրը, (Ալեքսանդրը նրան վանք էր ուղարկել, բայց այդ կայսեր մահից հետո, 914 թ. նա նորից դուրս էր եկել), և պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսը²:

Կոստանդին Միրանածինի առաջին մենիշխանությունը տևեց 913 թ. հունիսի 7-ից մինչև 920 թ. դեկտեմբերի 17-ը: Այդ ժամանակամիջոցում կայսրությունը նորից զբաղված էր բուլղարների դեմ մղվող արյունալի պատերազմով: Ցար Սիմեոնը, մեծ զորքի ղրուխն անցած, 913 թ. հասավ մինչև Կոստանդնուպոլսի պարիսպների տակ, բայց չկարողացավ գրավել քաղաքը և ետ վերադարձավ:

Բյուզանդիան բուլղարների դեմ դաշինք է կնքում պեչենեգների հետ, որոնք, թանկարժեք նվերների դիմաց, պետք է Սիմեոնին հարվածեն թիկունքից: Հակառակ այդ բոլորին, Սիմեոնին հաջողվում է 914 թ. սեպտեմբերին ստիպել Ագրիանուպոլսի զորավար հայազգի Պանգրատուկասին (Παγκρατούχος ὁ Ἀρμένιος) քաղաքն իրեն հանձնել: Կայսրուհի Զոեն ստիպված էր Սիմեոնին բազմաթիվ նվերներ տալ քաղաքը ետ ստանալու համար: Զոեն Սիմեոնին հաղթահարելու համար ի վերջո որոշում է հաշտու-

zantine, 10. L'œuvre de Constantin Porphyrogénète, Byzantion, t. 2 (1925), p. 260—266; S. Runciman, The emperor Romanus Lecapenus and his Reign, Cambridge, 1929; G. Ostrogorsky, Histoire de l'État byzantin, Paris, 1956; G. Garitte, Constantin VII Porphyrogénète (né dans la Porphyra, c.-à-d. d'un père empereur), empereur de Byzance (944—959), Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques, XIII (1954) p. 615—617; Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, Bd. I, Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Turkvölker, Zweite durchgearbeitete Auflage, Berlin, 1958, S. 356 sqq.; M. E. Colonna, Gli storici bizantini dal IV al XV secolo, I, Storici profani, Napoli, 1956, p. 27—35; А. Д. Люблинская, Источниковедение истории средних веков, Ленинград, 1955, стр. 268—271. P. Lemerle, L'encyclopédisme à Byzance à l'apogée de l'empire, et particulièrement sous Constantin VII Porphyrogénète, Cahiers d'histoire mondiale, 9 (1966), p. 596—616.

¹ Այս Զոեն Ստիլիանոս Զաուցայի դուստրը չէ, այլ Զոեն Կարրոնուպսիան, Լևոն VI-ի շորրորդ կինը, Լևոնը շորս անգամ ամուսնացավ, Զաուցայի դուստրը Լևոնի երկրորդ կինն էր:

² J. Gay, Le patriarche Nicolas le Mystique et son rôle politique, Mélanges Charles Diehl, t. I, Paris, 1930.

Թյուն կնքել արաբների հետ, որպեսզի կարողանա արևելքի բոլոր ուժերը տեղափոխել բուլղարների դեմ մղվող պայքարում, ինչ որ և կատարվում է: Բյուզանդական զորքերի սպարապետն էր հայազգի մագիստրոս Լևոն Փոկասը, նիկեփոր Քոկասի եղբայրը, որը «սակայն ավելի աչքի էր ընկնում իր արիությանը, քան թե խոհեմությամբ»¹: Բուլղարների դեմ ուղարկվեցին նաև Վարդաս Փոկասը, հայկական զորաբանակով Մելիասը (Մլեհը) և արևելյան բոլոր բանակաթեմերի զորավարները: Կատաղի ճակատամարտ է տեղի ունենում Ախելոոս գետի ափին (917), որտեղ բյուզանդական զորքերը գլխովին ջախջախվում են: Այս ճակատամարտում զոհվում է Աղոտոս ('Αλγοτος, Աղոտ, թե՛ Ագատ—Հ. Բ.) անունով հայազգի մի նշանավոր զորավար, որ գլխավորում էր էքսկուբիտոսների կայսերական թիկնապահ զորքը²: Շատ քչերն են փրկվում, այդ թվում և Մլեհը, որ անցնելով արևելք, հսկայական գործունեություն է ծավալում արաբների դեմ (տե՛ս ստորև):

Այս ժամանակաշրջանում Բյուզանդիայի արտաքին քաղաքականության մեջ կարևոր տեղ է զբաղում Հայաստանը: Յանկանալով օգուտ քաղել Յուսուֆ ոստիկանի ասպատակությունների հետևանքով ստեղծված ծանր վիճակից, Բյուզանդական կայսրությունը պատրիարք Նիկողայոսի միջոցով³ (աթոռակալել է 901 թ. մարտի 1-ից մինչև 907 թ. փետրվարը. և 912 թ. մայիսի 15-ից մինչև 925 թ. մայիսի 15-ը) մի քանի անգամ դիմեց հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և հայոց թագավորին, օգնություն խոստանալով, որի դիմաց սակայն նկատի ունեն Հայաստանը կայսրությունից վասալական կախման մեջ զցել: Բյուզանդական կառավարությունը նույնիսկ Կոստանդնուպոլիս հրավիրեց Սմբատ I-ի որդի Աղոտ II Երկաթին. որին մեծ պատիվներ

¹ Theophanes Continuatus, Bonnae, 1838, p. 388.

² De Thematibus, § 12.

³ Մեղ են հասել Նիկողայոս Միստիկոսի մի քանի թղթերը՝ ուղղված կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և Սմբատ I թագավորին: Բացի այն թղթերից, որոնց մասին հիշատակում է և ընդարձակ մեջբերումներ կատարում հայոց կաթողիկոսը իր «Հայոց պատմություն»-ում, հայտնի են երկու թուղթ ևս, որոնք հասել են հունարեն բնագրով: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Մ. Բաբրիկյան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը, ուղղված հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և Սմբատ I թագավորի, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1966 թ., № 4:

րով ընդունեց կայսրուհի Ջոենն (ὧν ('Ασώτιον) παρὰ γένος μὲνον ἡ δέσποινα καὶ μετὰ πολλῆς τιμῆς ὑπεδέξατο)¹: Դա 914 թ. սեպտեմբերից առաջ էր²:

Կոստանդին VII Միրանածին կայսեր մանկահասակությունը պատճառ դարձավ, որ բարձրաստիճան զինվորականների կողմից գահին տիրանալու բազմաթիվ փորձեր կատարվեն, որոնք սակայն հաջողություն չունեցան: Այդպիսի պայմաններում հսկայական ազդեցություն ձեռք բերեց ծովակալ Ռոմանոս Լեկապենոսը, որի հայրենիքը Արմենիակոնն էր (τῆς ἑαυτοῦ πατρίδος τῆς τῶν Ἀρμενιστῶν)³. Լեկապենոսը նախ իր դստեր՝ Հելենեին կնության տվեց երիտասարդ կայսեր և դարձավ բյուզանդական կայսրության պատմության մեջ երկրորդ «կայսերահայրը»: Մի փոքր անց նա հռչակվեց կեսար: Կայսրուհի Ջոենն, Կոստանդինի մայրը, հաշտ աչքով չէր նայում Ռոմանոսի օրեցօր հզորանալուն: Բայց Ռոմանոսի համար դժվար չէր Ջոենին նորից վանք աքսորել, մեղադրելով նրան իրեն թունավորելու փորձ կատարելու մեջ, ինչ որ, իհարկե, բացառված չէր: 920 թ. դեկտեմբերի 17-ին Ռոմանոսը ձեռամբ Կոստանդին Միրանածինի և պատրիարք Նիկողայոսի կայսր է հռչակվում⁴:

Փաստացի ամբողջ իշխանությունն անցավ Ռոմանոս Լեկապենոսի ձեռքը: Կոստանդինը թեև կայսերակից էր և պետական պաշտոնական փաստաթղթերում հիշվում էր Ռոմանոսից առաջ, բայց և այնպես Ռոմանոսի ձեռքում մի խաղալիք էր և շատ շուտով հեռացվեց պետական գործերից և ստիպված իրեն նվիրեց դրական գործունեության: Աղբյուրների տվյալների համաձայն Ռոմանոսի քառորդորյա թագավորության ամբողջ ընթացքում Կոստանդին Միրանածինը գտնվում էր Ռոմանոսի «ենթակայության» կամ «հպատակության» մեջ (ὧν ἐν ὑποταγῇ)⁵: Ռոմանոսը օգտվելով իր դեմ ուղղված մի դավադրությունից, որ կատարվել էր Կոստանդինի կողմնակիցների կողմից, Կոստանդինին նույնիսկ կայսրերի շարքում երկրորդ տեղն է իջեցնում, առաջինը վերապահելով իրեն, թեև դա պարզապես երդմնազանցություն էր⁶:

¹ Theoph. Cont., p. 387.

² Մանրամասն տե՛ս N. Adontz, Asot Erkat' ou de Fer, Études Arméno-byzantines, p. 265 և հետո:

³ Theoph. Cont., p. 419.

⁴ Ibid., p. 397—398.

⁵ Ibid., p. 381.

⁶ Ibid., p. 400—401.

Ռոմանոսը շտապեց կայսերակից հռչակել և իր որդիներին՝ Քրիստափորին (921 թ. մայիսի 20-ից մինչև 931 թ. օգոստոս), Ստեփանոսին և Կոստանդինին՝ (924 թ. դեկտեմբեր)։ Նա այն աստիճան առաջ անցավ, որ ուզեց կրկնաժ լինել Վասիլի I-ին և իր 16-ամյա որդի Թեոփիլակտոսին պատրիարք հռչակեց (933 թ. փետրվարի 2-ին)։ Աթոռակալեց մինչև 956 թ. փետրվարը)։

Ռոմանոս I Լեկապենոս կայսեր թագավորության ամբողջ ժամանակաշրջանը² անցավ անդադար պատերազմների մեջ, որոնք կայսրությունը մղում էր և՛ Արևմուտքում, և՛ Արևելքում։ Աբբասյան հարստությունը դեպի անկում էր գնում և Բյուզանդիայի համար արդեն նախկին վտանգը չէր ներկայացնում։ Բյուզանդական կայսրությունը, օգտվելով իր դարավոր ախոյանի թուլացումից, սկսեց ծավալել իր նվաճողական քաղաքականությունը, որի սկիզբը Վասիլ I-ն էր դրել։

Ռոմանոս I-ը բյուզանդական զորքերի սպարապետ (գոմեստիկոս) նշանակեց հայազգի Հովհաննես Կուրկուասին (Գուրդեն), այն ամենաընդունակ զորավարին, որը բյուզանդական աղբյուրներում կոչվում է նոր Տրայանոս և Բելիսարիոս³։ Նա քսաներկու տարի անընդմեջ (αὐτοκράτορας), 922 թ. մինչև 944 թ. վարեց այդ պաշտոնը և իր զորավարական տաղանդով կարողացավ Բյուզանդական կայսրության սահմանները հասցնել մինչև վերին Եփրատ և Տիգրիս, նա «կրկնապատկեց կայսրության հողերը», գրավեց հազար քաղաք, ասում է Թեոփանեսի Շարունակողը։ Այդ բանին նպաստեց նախ և առաջ այն հանգամանքը, որ 927 թ., Սիմեոն

¹ Այս Կոստանդինին Ռոմանոսը ամուսնացրեց ծաղումով հայ (εχ. γένους τῶν Ἀρμενιάκων) պատրիկ Ադրիանոսի դուստր Հելենեի հետ։ (Thoph. Cont., p. 423)։ Իսկ Կոստանդինի որդուն՝ Ռոմանոսին, պապ Ռոմանոսը ամուսնացրեց Հովհաննես Կուրկուասի դստեր Եվֆրոսինեի հետ (նույն տեղում, էջ 426)։

² Ռոմանոս Լեկապենոսի մասին տե՛ս հետևյալ ուսումնասիրությունները։ Կ. Ֆեր-Սահակյան, Նշվ. աշխ., հատ. Բ։ St. Runciman, The emperor Romanus Lecapenus and his reign, Cambridge, 1929; (վերահրատակվել է 1963 թվականին)։ H. Grégoire, Notules, Byzantion, t. VIII, 1933, p. 572 sqq.։ M. A. Шахзук, Письма Арефы—новый источник о политических событиях в Византии 931—934 гг., Византийский Временник, т. I, 1947, стр. 235—260; V. Laurent, Un portrait inédit de Roman Ier Lecapène, „Festschrift W. Sas-Zaloziecky“, Graz, 1956; G. Ostrogorsky, Histoire de l'État Byzantin, Paris, 1956; История Византии, т. II, М., 1967, стр. 183—186.

³ Theoph. Cont., p. 427.

ցարի մահից հետո, Բյուզանդիային հաջողվեց խաղաղություն հաստատել բուլղարների հետ և իր ամբողջ ուշադրությունն ու ուժը կենտրոնացնել արաբների դեմ մղված պայքարում: Բյուզանդական զենքի կարևորագույն հաջողություններից էր նշանավոր Մելիտենե քաղաքի գրավումը (934 թ.) Հովհաննես Կուրկուասի և հռչակավոր Մելիաս-Մլեհի կողմից: Վերջինս գլխավորում էր հայերից բաղկացած զորք՝ (μετὰ τῶν Ἀρμενίων)¹: Միակ լուրջ խոչընդոտը Բյուզանդիայի համար արևելյան ճակատում Համդանյան հարստության պատկանող, Մոսուլի և Հալեպի ամիրա Սայֆ ալ-Դաուլան էր, որ 938 թ. սեպտեմբերին վերին Եփրատում պարտության մատնեց Հովհաննես Կուրկուասին: Այդ խոչընդոտը սակայն ժամանակավոր բնույթ ուներ²:

Բուլղարական պատերազմը մինչև 927 թ. շարունակվեց նախկին կատաղությամբ: Սիմեոնի զորքերը 920 թ. հասնում էին մինչև Կոստանդնուպոլսի պարիսպների տակ: Հերթական մի ճակատամարտի ժամանակ իր պրոտոմանդատորի հետ ջրասույզ է արվում հայազգի պատրիկ, ծովակալ (ὁρθογᾶριος τῶν πλοῦμων) Ալեքսիոս Մուսելեն, որը մասնակցում էր պատերազմին «իր ժողովրդով» (μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ)³, հասկանալի է հայերով: Բուլղարներին հաջողվում է նորից գրավել Ադրիանուպոլիս քաղաքը և գերել նրա զորավարին: Ռոմանոսին ի վերջո հաջողվում է հաշտություն կնքել ցար Սիմեոնի հետ, որը շատ շանցած, 927 թ. վախճանվում է: Նրա մահով բուլղարա-բյուզանդական հարաբերությունների մեջ բեկում է առաջանում: Սիմեոնի որդի ցար Պետրոսը և նրա աներձագ-խնամակալ Գեորգը իրենց բանակցությունները Ռոմանոսի հետ վարում էին ի միջի այլոց մի վանականի միջոցով, որի անունն էր Կալոկիրիս, ծագումով հայ (τῷ γένει Ἀρμενιакόν)⁴:

Ռոմանոսի օրոք, 944 թ. Կոստանդնուպոլսի վրա նավատորմիղով նորից հանդես եկան ռուսները իշխան Իգորի գլխավորությամբ, բայց պարտություն կրելով, ցրվեցին Բյուսանիա նահանգով մեկ: Նրանց դեմ պայքար մղեցին և մեծ ջարդ տվեցին

¹ Theoph. Cont., p. 416.

² Համդանյանների մասին մանրամասն աե՛ս M. Canard, Histoire de la dynastie des Hamdanides, Alger, 1951; Idem: Les Hamdanides et l'Arménie, Annales de l'Institut d'Études Orientales, t. VII, 1948, p. 77—94.

³ Theoph. Cont., p. 401.

⁴ Theoph. Cont., p. 412.

հայազգի զորավարներ Վարդաս Փոկասը և վերևում հիշված Հովհաննես Կուրկուասը¹:

Ռոմանոսի թագավորության ընթացքում կայսեր կյանքի դեմ բազմաթիվ ոտնձգություններ և նրան տապալելու փորձեր են եղել: Դրանցից կարելի է նշել այն դավադրությունը, որի կազմակերպիչներն էին «ոմն Ադրիանոս հալդ» (այսինքն հաղտիքից, հավանաբար հայ) և «մեծահարուստ» Տաճատ հայր (Ταττάχης կարդա՝ Ταττάχης) 'Αρμένιος πλούσιος πᾶν)՝² նրանց որդուն էր հաղտիք բանակաթեմի զորավար Վարդաս Բոյիլասը (ելնելով անունից նույնպես հայ): Նրանք գրավում են Բայբերդ (Παϊπερτε) ամրոցը: Ռոմանոսը նրանց դեմ է ուղարկում Հովհաննես Կուրկուասին, որին հաջողվում է ձնշել ապստամբությունը: Դավադրության պարագլուխներին նա կուրացնում է և գրավում նրանց ունեցվածքը: Միառժամանակ հաջողվում է փախչել Տաճատին, որը սակայն ստանալով անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ, հանձնվում է: Նրան բանտարկում են Մանգունայի «տանը», բայց փախուստի դիմելու փորձի մեջ բռնվելով, կուրացվում է: Ռոմանոս կայսրը խնայեց միայն Վարդաս Բոյիլասին, որովհետև նա «իր բարեկամն էր»³:

Մի դավադրություն, այնուամենայնիվ, հաջողություն ունենում է: Դրա կազմակերպիչները Ռոմանոսի որդիներն էին: Նրանց, ամենայն հավանականությամբ, դրդել էր Կոստանդին Միրանաժինը: Գահընկեց անելով իրենց հորը, աքսորում են Պրոտե կղզին, որտեղ և նա 948 թ. հունվարի 15-ին վախճանվում է: Դավադիրների թվում էր և Մանվել Կուրտիկը, ամենայն հավանականությամբ որդին այն հայ Կուրտիկի (ὁ Κουρτίχης ὁ ἐξ Ἀρμενίων), որ սպանվեց Կոստանդին Միրանաժինի դեմ կազմակերպված Կոստանդին Դուկասի դավադրության ձնշման ժամանակ⁴: Կոստանդին Միրանաժինը մի քանի օր թագավորեց Ռոմանոսի որդիների՝ իր աներձագների հետ, բայց շուտով նրանց ձերբակալեց և մայրաքաղաքից աքսորեց: Այսպիսով, 945 թ. հունվարի 27-ին Կոստանդինը, Կոստանդին VII անվան տակ ստանձնեց միանձնյա իշխանությունը:

¹ Ibid., p. 423—425.

² Ibid., p. 404.

³ Theoph. Cont., p. 404.

⁴ Նույն տեղում, էջ 383:

Կոստանդին Միրանածինը պաշտոնների նոր բաժանում կատարեց: Հայազգի Վարդաս Փոկասին մագիստրոսի բարձր աստիճանը շնորհելով, նշանակեց բյուզանդական զորքերի սպարապետ (դոմեստիկոս)¹: Մանվել Կուրտիկը դարձավ պատրիկ և վիզլայի դրոնգար: Միրանածինի ժամանակ արքունիքում մեծ դեր էին խաղում ծագումով Մամիկոնյան Թոռնիկյանները (οἱ λεγόμενοι Τορνικιοί), որոնց օգնությամբ Կոստանդինին հաջողվեց չեզոքացնել Ռոմանոս Լեկապենոսի որդիներին. նրանց աքսորեցին Պրոտե կղզին ու վանական ձեռնադրեցին²:

Ռոմանոսի թագավորության վերջին շրջանում շնորհազրկված Հովհաննես Կուրկուասը Միրանածինի օրոք նորից պատիվների է արժանանում: Մենք հանդիպում ենք նրան արաբների հետ բանակցություններ վարելիս՝ ռազմագերիների փոխանակման շուրջ³: Այս ժամանակ է, որ նորանոր հայ գործիչներ են հանդես գալիս, ինչպես Մուշեղ-Ռոմանոսը (Μουσελῆς Ρωμανός)⁴:

Կոստանդին Միրանածինի օրոք մեծ զարգացում են ապրում գիտությունները: Ինքը լինելով անշափ կրթված մարդ, շատ էր հովանավորում գիտությունները և առաջին հերթին հռետորությունը, փիլիսոփայությունը, երկրաչափությունը, աստղաբաշխությունը, արվեստը⁵: Նա հատուկ ուշադրություն դարձրեց կեսար Վարդասի հիմնադրած համալսարանին, որ նոր ծաղկում ապրեց: Միրանածինը աչքի ընկավ և իր շինարարական գործունեությամբ: Նա կառուցեց պալատներ, եկեղեցիներ, ծերանոցներ և այլն, որոնց մասին հիացմունքով են խոսում ժամանակակից հեղինակները:

¹ Նույն տեղում, էջ 436, 445: Տարիներ հետո, երբ Վարդաս Փոկասը «ծերացավ», կայսրը այդ պաշտոնը տվեց Վարդասի որդուն, Նիկեփորին, որ պատրիկ էր և Բյուզանդիայի խոշորագույն բանակաթեմի՝ Անատոլիկոնի զորավար: Այս Նիկեփոր Փոկասը հետագայում դարձավ կայսր (963—969 թթ.): Նույն տեղում, էջ 459:

² Theoph. Cont., p. 437: Մի փոքր անց Ռոմանոսի որդիներից Կոստանդինին, փախուստի դիմելու և ապստամբություն բարձրացնելու փորձի մեջ բռնելով, սպանում են:

³ Theoph. Cont., p. 443.

⁴ Նույն տեղում, էջ 443: Այս Ռոմանոս-Մուսելիի ժառանգական դարձած հսկայական կալվածների մասին տե՛ս C. E. Zachariae a Lingenthal, Jus graeco-romanum, vol. III, p. 312, n. 48; չմատ. История Византии, т. II, М., 1967, стр. 122.

⁵ Theoph. Cont., p. 446.

Արտաքին քաղաքականության մեջ կայսրությունը շարունակեց արաբների դեմ մղվող պատերազմը, և՛ Ասորիքում, և՛ Աֆրիկայում: Կիբիրեոտների զորավար Վասիլ Հեքսամիլիտոսի գլխավորությամբ բյուզանդական զորքերին հաջողվում է պարտության մատնել Տարսոնի ծոցից դուրս եկած արաբական նավատորմի ղեկավար և հեղուկ կրակով հրկիզել այն: Իտալիայում դրությունը բավական բարդ էր: Լանդոբարդիան և Կալաբրիան ապստամբություն էին բարձրացրել կայսրության դեմ, միանալով արաբներին: Ծիրանածինը պատրիկ Մարիանոս Արգիրոսի գլխավորությամբ զորաբանակ ուղարկեց և ճնշեց նրանց: Մարիանոսը գրավեց ապստամբած Նեապոլիս քաղաքը: Բյուզանդական նավատորմի ղեկավար պարտության մատնեց նաև Աֆրիկայի արաբների նավատորմի ղեկավար Թեոփանեսի Շարունակողի ասեյով, և՛ Եգիպտոսի ամիրան, և՛ Ասորիքի ամիրան (խալիֆան) այդ բոլորից հետո Կոստանդին կայսեր հետ հաշտություն կնքեցին¹, թեև մի փոքր անց ցույց է տալիս, որ Ասորիքի արաբների դեմ շարունակվում են պատերազմական դործողությունները: Բյուզանդական զորաբանակները գրվախավորում էր Վարդաս Փոկասի որդին, Նիկեփոր Փոկասը, որը լինելով պատրիկ և Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար, ստացել էր հոր պաշտոնը, դառնալով սպարապետ:

Բյուզանդական զորքերը Վասիլ պատրիկի գլխավորությամբ գրավում են Սամոսատ քաղաքը և հսկայական ավար վերցնում: Պակաս հաջողություն չի ունենում և Նիկեփոր Փոկասի եղբայրը, պատրիկ Լևոնը, որին Կոստանդին Ծիրանածինը, ինչպես տեսանք, իր առաջին մենիշխանության ժամանակ մագիստրոսի բարձր պատվաստիճանն էր շնորհել և նշանակել Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար: Այն ժամանակ էր, որ իր սխրագործություններով հռչակվեց հայազգի զորավար Թեոփիլոսը, Հովհաննես Կուրկուասի հարազատ եղբայրը, որն ի վերջո կարողացավ արաբների ձեռքից գրավել Թեոդոսուպոլիս-Կարին քաղաքը (949 թ.)²: Թեոփիլոսը դարձավ հաղտիք բանակաթեմի զորավարը³:

¹ Theoph. Cont., p. 455.

² Նույն տեղում, էջ 428: Թեոփիլոսը հետագայում, Նիկեփոր Փոկասի թագավորության օրոք, դարձավ մագիստրոս և սխոլերի դոմեստիկոս (սպարապետ): Նույն տեղում: Հովհաննես Զմշկիկը այս Թեոփիլոսի թոռն է:

³ Նույն տեղում, էջ 428:

Ռոմանոս I Լեկապենոսի թագավորության և Կոստանդին Միրանաթինի երկրորդ մենիշխանության ժամանակ բավական լայն ծավալ են ստանում հայ-բյուզանդական փոխհարաբերությունները: Բյուզանդիան շարունակում է իր գործուն քաղաքականությունը հայոց, առաջին հերթին իր հարևան Տարոնի հայկական իշխանության նկատմամբ: Պակաս եռանդ չի ցուցաբերում կայսրությունը և Ապահունիքում հաստատված կայսիկ ամիրաների, ինչպես և վրացիների նկատմամբ (տե՛ս ստորև): Հովհաննես Կուրկուսը բազում արշավանքներ է կատարում Կարին-Դվին ուղղությամբ, թեև ոչ միշտ հաջողությամբ:

Կոստանդին VII Միրանաթինը վախճանվեց 959 թ. նոյեմբերի 15-ին, գահը թողնելով իր անշահաճաս որդի Ռոմանոսին և վերջինիս մոր՝ Հելենին: Թեոփանեսի Շարունակողը տալիս է Կոստանդին կայսեր արտաքինի մանրամասն նկարագրությունը: Նա բարձրահասակ էր, ուներ կաթի նման սպիտակ մորթ, երկար դեմք, վարդագույն այտեր, գեղեցիկ, ուրախ աչքեր: Նա աւրծվափիթ էր (γρῦνός ἦτο: ἐπίρην), երկարավիզ: Նա նոճիի նման ուղիղ հասակ և լայն ուսեր ուներ¹:

* *
*

Մակեդոնական հարստության տիրապետության ժամանակաշրջանում է՛լ ավելի է խորանում գյուղացիների ճորտացման պրո-

¹ Theoph. Cont., p. 468. Կոստանդին VII Միրանաթինի արտաքինի մասին լավ պատկերացում է տալիս մինչև օրս պահպանված նրա պատկերը, որ X դարի կեսերին փորագրվել է փղոսկրե մի տախտակի վրա և, հավանաբար, դրքի կազմ է եղել: Պատկերը մեջ է բերված սույն գրքի սկզբում: Փղոսկրե այդ տախտակը, որ ձեռք է բերել իշխան Ա. Ուվարովը էջմիածնում, մինչև 1932 թ. պահվում էր Մոսկվայի Պետական պատմական թանգարանում: Այժմ գտնվում է Ա. Ս. Պուշկինի անվան կերպարվեստի թանգարանում (Մոսկվա): Տախտակի բարձրությունն է 18,6 սմ, իսկ լայնությունը՝ 9,5 սմ: Խնդրո առարկա պատկերով զբաղվել են բազմաթիվ ուսումնասիրողներ: Տե՛ս P. Jurgenson, Ein neues Denkmal des byzantinischen Porträts, Byzantinische Zeitschrift, Bd. 26, 1926, SS. 78—80; A. Goldschmidt und K. Weitzmann, Die byzantinischen Elfenbeiskulpturen, Bd. II, Berlin, 1934, № 35, SS. 35, 36, Taf. XIV; J. Beckwith, Two Exhibitions of Byzantine Art. The Burlington Magazin, № 667, vol. C, 1958, p. 338, pl. 9; Idem, The Art of Constantinople. An Introduction, London, 1961, p. 67, pl. 80; D. Talbot Rice, The Art of Byzantium, London, 1959, p. 313, pl. 96. Apud A. B. Банк, Византийское искусство в собраниях Советского Союза, Л.-М., 1966, стр. 18, 299, табл. 124, 125.

ցեսը: Գյուղացիությունը խնդրո առարկա շրջանում երկու մեծ խմբերի էր բաժանված—«պարիկոսներ», որոնք լինելով հողազուրկ, մշակում էին խոշոր կալվածատիրոջ հողերը, որոնց վրա էլ ապրում էին, և ազատ համայնական գյուղացիություն, որ օրեցօր զիջում էր իր դիրքերը խոշոր հողատերերի առաջ: Խոշոր հողատերերը (ծոնաթոլ — ուժեղներ) արդեն իրավունք էին ստացել ղեկելու ազատ գյուղացուն պատկանող հողը, մի բան, որ անցյալի կայսրերը, ի պաշտպանություն միլիոնավոր հարկատու բնակչության, արգելել էին: Նոր օրենքի համաձայն համայնքին պատկանող այն հողակտորները, որ երեսուն տարվա ընթացքում չէին մշակվում, դառնում էին պետության սեփականությունը և որպես կանոն վաճառվում էին խոշոր հողատերերին: Այս բոլորը է՛լ ավելի էին խորացնում ազատ գյուղացիության ապրած ճգնաժամը: Գյուղացիությունը, բացի հարկեր վճարելուց պետությանն էր մատակարարում նաև զինվորներ: Այդ զինվորները, որպես կանոն, պետությունից հող էին ստանում: Ազատ գյուղացիության աստիճանական նվազումը առաջացրեց և ստրատիոտների (զինվորական դասի) թուլացում, որը, հասկանալի է, պետության ռազմական հզորության թուլացում էր նշանակում: Ռոմանոս I Լեկապենոս կայսրը շատ լավ էր հասկանում թե ինչ հետևանքներ կունենա այդ պրոցեսը: Նա գիտակցում էր, որ գյուղացիական հողատիրությունը բավարարում է պետության երկու կարևոր պահանջները, այն է՝ ապահովում է պետական գանձարանը դրամական միջոցներով, իսկ բանակը՝ զինվորներով: Այդ երկուսն էլ պիտի կրճատվեին, եթե կրճատվեր ազատ գյուղացիության քանակը: Ռոմանոսը 922 թ. օրենք հրապարակեց, որի համաձայն ազատ գյուղացիների հողը կարող էր գնել միմիայն նրանց ազգականը, հարևանը, համագյուղացին, և վերջիններիս չգոյության դեպքում միայն այդ հողը կարող էր վաճառվել կողմնակի մարդու: Դիտատներին արգելվում էր գնել, կամ որևէ այլ ճանապարհով տիրանալ գյուղացու հողին: Նախորդ երեսուն տարիների ընթացքում ստրատիոտներից գնված հողը պետք էր վերադարձվեր նախկին տերերին: Այս օրենքը, սակայն, չունեցավ այն արդյունքները, ինչ ակնկալում էր Ռոմանոսը ուստի և հետագայում նույն բովանդակությամբ նորանոր օրենքներ հրապարակվեցին:

Մակեդոնական հարստության ժամանակաշրջանը բնորոշ է խոշոր կալվածատիրության ուժեղացմամբ: Աղբյուրները հիշա-

տակում են այնպիսի խոշոր հողատերեր, որոնց ունեցվածքը համեմատվում է նույնիսկ կայսեր կարողության հետ: Այդպիսին էր պելոպոնեսցի ազնվական մի կնոջ Դանիելիսի հարստությունը: Նա Պելոպոնեսի մեծ մասի սեփականատերն էր, ուներ հազարավոր ստրուկներ և ճորտեր¹: Այդպիսի խոշոր հողատերերից էր և Եվստաթիոս Բոյիլասը, որին բյուզանդական կառավարությունը աքսորել էր Կղարջք, տալով նրան հսկայական կալվածքներ, ստրուկներ, ճորտեր և այլն²:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում լայն տարածում ունեցավ նաև եկեղեցական և վանական հողատիրությունը: Պատկերամարտության պարտությունից (843) հետո սկսեց ավելի ու ավելի հզորանալ վանական դասը և պատրիարքի դերը: Միայն մայրաքաղաքում հաշվվում էր շուրջ երեսուն հազար վանական: Նրանք ունեին լայնատարած կալվածքներ, որոնց վրա սլարիկոսներ էին աշխատում:

Զարգացում ապրեցին քաղաքները և քաղաքային կյանքը, հատկապես ծովափնյա, մի բան, որ գլխավորապես կապված էր էգեական և Ադրիատիկ ծովերում բյուզանդական գերիշխանության տարածման հետ: Մաղկում ապրեցին համքարությունները և արհեստները:

Կայսրության խոշորագույն քաղաքներն էին Կոստանդնուպոլիսն ու Թեսաղոնիկեն, որտեղ առևտուր էին անում ամենահեռավոր երկրներից ժամանած առևտրականները: Զարգացում ապրեցին նաև Աթենքն ու Կորնթոսը, Տրապիզոնն ու Արծնը: Արհեստավորներն ըստ իրենց մասնագիտության միավորվում էին համքարությունների մեջ, որոնք նաև առևտրական կազմակերպություններ էին: Համքարությունների ղեկավարները միաժամանակ քաղաքապետի (էպարքոսի) անմիջական օգնականներն էին: Շատ հաճախ համքարության ղեկավարի ընտրությունը կախված էր քաղաքի էպարքոսի կամքից: Պետությունը ամեն կերպ օժանդակում էր արհեստների և առևտրի զարգացմանը, քանի որ իր եկամուտների մեծ մասը կուտակվում էր դրանցից հավաքած հարկերից:

¹ Տե՛ս սույն աշխատության մեջ, էջ 101:

² Նրա մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Բաբրիկյան, Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, Բանբեր Մատենադարանի, № 5, 1960:

Մակեդոնական հարստության ժամանակաշրջանում վերանում են քաղաքային ինքնավարության վերջին նշույլները: Քաղաքային կուրիաները (խորհուրդները) փակվում են, քաղաքային վարչության անդամների ընտրովիությունը վերանում: Սենատը ղրկվում է օրենսդրության մշակման աշխատանքներին մասնակցելու իրավունքից¹:

¹ Այս շրջանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին մանրամասն աե՛ս G. Ostrogorsky, *Agrarian conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages*, The Cambridge Economic History of Europe from the decline of the Roman Empire, Cambridge, 1942, p. 194—223; Նույնի, *Pour l'histoire de la feodalité byzantine*, Bruxelles, 1954; Նույնի, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia II, Bruxelles, 1956; Նույնի, *К истории иммунитета в Византии*, Византийский Временник, т. XIII, 1958, стр. 55—107; A. Marava, *Recherche sur la vie des esclaves dans le monde byzantin*, Athenes, 1950; G. Rouillard, *La vie rurale dans L'Empire byzantin*, Paris, 1953; А. П. Каждан, *Рабы и мистии в Византии в IX—XI вв.*, Ученые Записки Тульского гос. педагогического института, II, 1951, стр. 63—85; Նույնի, *Крестьянские движения в Византии в X в. и аграрная политика императоров Македонской династии*, Виз. Вр. т. V, 1952, стр. 73—98; Նույնի, *Цехи и государственные мастерские в Константинополе в IX—X вв.*, Виз. Вр., т. VI, 1953, стр. 132—155; Նույնի, *Социальный состав населения византийских городов в IX—X вв.*, Виз. Вр., т. VIII, 1956, стр. 85—96; Նույնի, *К вопросу об особенностях феодальной собственности в Византии в VIII—X вв.*, Виз. Вр., т. X, 1956, стр. 48—65; Նույնի, *Формирование феодального поместья в Византии X в.*, Виз. Вр., т. XI, 1956, стр. 98—122; Նույնի, *Василики как исторический источник*, Виз. Вр., т. XIV, 1958, стр. 56—66; Նույնի, *Некоторые нерешенные проблемы социально-экономической истории Византии*, Вопросы истории, 1958, № 10, стр. 79—96; Նույնի, *Деревня и город в Византии в IX—X вв.*, Очерки по истории византийского феодализма, М., 1960; Նույնի, *Экскуссия и экскусаты в Византии X—XII вв.*, Византийские очерки, М., 1961, стр. 186—217; Е. Э. Липшиц, *К вопросу о городе в Византии в VIII—IX вв.*, Виз. Вр., т. VI, 1953, стр. 113—131; Նույնի, *О путях формирования феодальной собственности и феодальной зависимости в балканских и малоазийских провинциях Византии*, Виз. Вр., т. XIII, 1958, стр. 28—55; Նույնի, *Несколько замечаний о Василиках как источнике*, Виз. Вр., т. XIV, 1958, стр. 76—80; М. Я. Сюзюмов, *О социальной сущности законодательства „Василик“*, Виз. Вр., т. VI, 1953, стр. 72—87; Նույնի, *О правовом положении рабов в Византии*, Ученые записки Свердловского гос. педагогического института, вып. 11, 1955; Նույնի, *Василики как источник для внутренней истории Византии*, Виз. Вр., т. XIV, 1958, стр. 67—75; Նույնի, *Византийская книга эпарха*, М., 1962; К. А. Осипова, *Развитие феодальной*

• •
•

Կոստանդին Ծիրանածինը եթե որպես կայսր ոչնչով չէր տարբերվում բյուզանդական այլ կայսրերից, եթե նրա քաղաքական ու ռազմական գործունեությունը, հակառակ իր կենսագիրների ծաղկազարդման, ոչնչով աչքի չէր ընկնում, ապա իր գրական ու մշակութային գործունեությամբ նա բացառիկ երևույթ է ոչ միայն բյուզանդական հազարամյա պատմության, այլև միջնադարի պատմության մեջ ընդհանրապես¹։ Ծիրանածինի անձնավորության լավագույն բնութագիրը տվել են նրա ոչ հեռու ժամանակակից-

собственности на землю и закрепощение крестьянства в Византии X в., Виз. Вр., т. X, 1956, стр. 66—80; Նույնի, Аллиленгий в Византии в X в., Виз. Вр., т. XVII, 1960, стр. 28—38; P. Браунинг, Рабство в Византийской империи (600—1200 гг.), Виз. Вр., т. XIV, 1958, стр. 38—55; Д. Ангелов, О некоторых вопросах социально-экономической истории Византии, Вопросы истории, 1960, № 2; P. Lemerle, Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: les sources et les problèmes, „Revue Historique“, t. 219, 1958, p. 32—74, 254—284, t. 220, 1958, p. 43—94; Сборник документов по социально-экономической истории Византии, М., 1951, стр. 127 и сл.; История Византии, т. II, М., 1967, стр. 115 и сл.

¹ Կոստանդին Ծիրանածինի աշխատությունների մասին կա հսկայական գրականություն։ Ամենամանրամասն մատենագիտությունը տե՛ս հետևյալ գործերում։ Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, Bd. I, Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker, Zweite durchgearbeitete Auflage, Berlin, 1958, S. 360—361, 367—379, 382—386, 389—390; M. E. Colonna, Gli storici bizantini dal IV al XV secolo, I, Storici profani, Napoli, 1956, p. 28—30։ «Բանակաթեմերի մասին» աշխատության ուղևորեն ա՛մբողջական թարգմանությունը իրականացրել է Պալաուսովը. տե՛ս Палаусов, Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1858, июль-сентябрь, III, 4, стр. 1—32։ «Բանակաթեմերի մասին» երկի այս թարգմանությունը, ինչպես և «Կայսրության կառավարման մասին» գործը վերահրատարակվել է Գ. Լասկինի առաջաբանով։ Տե՛ս Сочинения Константина Багрянородного „О фемах“ (De Themati-bus) и „О народах“ (De administrando imperio) с предисловием Г. Ласкина, М., 1899։ Վ. Վ. Լատիշևը Կոստանդին Ծիրանածինի աշխատություններից թարգմանել է «Կայսրության կառավարման մասին» երկի Կովկասին և Մերձսևծովյան շրջանին վերաբերող հատվածները, «Բանակաթեմերի մասին» երկից մեկ էջ, որը վերաբերում է Խերսոնին, իսկ «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» երկից երկու էջ՝ ռուս իշխանուհի Օլգայի Կոստանդնուպոլիս այցելության վերաբերյալ։ Տե՛ս Известия византийских писателей о Северном Причерноморье, Известия государственной Академии истории материальной культуры, Выпуск 91, М.-Л., 1934.

Թեոփիլոս

Թեոդորա

Միքայել III և Թեոդորա

Միքայել III և Թեկլա

Վասիլ I Մակեդոնացի

Վասիլ I և Կոստանդին

Կոստանդին և Նիկոկիա

Հեն VI

Բյուզանդական ոսկեդրամներ: (Մեծացված են)
(Պետական էրմիտաժ)

Հետն VI և Կոստանդին VII
Ծիրանածին

Քրիստոսը թագադրում է
Ալեքսանդրին

Կոստանդին VII
Ծիրանածինն իր մոր՝
Զոնի հետ

Կոստանդին VII
Ծիրանածին և Ռոմանոս I
Հեկապենոս

Ռոմանոս I Հեկապենոս
և Կոստանդին VII
Ծիրանածին

Քրիստոսը թագադրում է
Ռոմանոս I-ին

Կոստանդին VII
Ծիրանածին

Կոստանդին VII
Ծիրանածինն իր որդու՝
Ռոմանոս II-ի հետ

Բյուզանդական ոսկեդրամներ: (Մեծացված են)

ները: XI դարի հեղինակ Սկիլիցյան նրա մասին գրում է. «Ինդիկ-տիոնի 6-րդ տարին՝ հուլիս ամսին իր մահկանացուն կնքեց և նրանց հայրը՝ Ռոմանոսը ու թաղվեց Միլեթենում: Իսկ Միրանածինը մեջտեղից վերացնելով կասկածելիներին, իր ձեռքն առավ ողջ ինքնակալական իշխանությունը: Նույն ինդիկտիոնի սուրբ Զատիկի օրը նա իր որդի Ռոմանոսի գլխին թագ դրեց: Արարողութունը տեղի ունեցավ ձեռամբ պատրիարք Թեոփիլակտոսի: Մարդիկ հույսեր էին տածում, որ եթե (Կոստանդինը) միահեծան թագավորի, արիություն հանդես կբերի և կայսրության վերաբերող հարցերին ավելի եռանդուն կվերաբերվի, բայց նա թուլամորթ դուրս եկավ և իր վրա դրված հույսերը ամենևին չարդարացրեց: Նա տարվեց հարբեցողությամբ, չէր սիրում դժվար գործ բռնել. նա անհաշտ էր զանցագործների հանդեպ և անողոք պատուհասող: Նա ղեկավար մարդկանց ընտրության հարցում անտարբեր էր, նրանց առաջ էր քաշում ոչ թե ելնելով բարեմասնություններից, ինչ որ ապացույց է մեծափառ իշխանություն [կրողների]: Նա իշխանությունը, լինի ռազմական թե քաղաքական, առանց ստուգելու տալիս էր պատահական մարդկանց: Քաղաքական ամենաբարձր պաշտոնները նա տալիս էր ռամիկ ու արատավորված մարդկանց: Այդ հարցում նրա վրա շատ էին ազդում իր կին Հելենեն և պարակրիմոմենոս Վասիլը, ովքեր նախապատրաստեցին պաշտոնները վաճառքի առարկա դառնալու գործը»¹:

Սկիլիցյան, այնուամենայնիվ, ստիպված է խոստովանել Միրանածինի բարեմասնությունները ևս. «Այնուամենայնիվ,—չարունակում է նա,—Կոստանդինը բարի գործեր էլ կատարեց: Նրա հոյակապ և հիանալու արժանի արարքները կարողացան ստվեր գցել նրա պակասություններից շատերի վրա և սքողել դրանք: Նա անձնական ջանքերով կյանքի կոչեց կառավարողների անհագության և տգիտության պատճառով բազում տարիների ընթացքում կորստյան մատնված գիտությունները, այն է թվաբանությունը, երաժշտությունը, աստղաբաշխությունը, երկրաչափությունը, տարածաչափությունը, և բոլորից բարձր կանգնած փիլիսոփայությունը: Նա յուրաքանչյուր [գիտություն] համար որոնեց և գտավ լավագույն և ընտիր ուսուցիչների, նա [աշակերտելու] ընդունեց և ուսման տվեց ամենից ընդունակներին: Այդպիսով նա

¹ Georgii Cedreni Historiarum Compendium, t. II, Bonnæ, 1839 p. 325—326.

կարճ ժամանակամիջոցում վտարեց տգիտությունը և պետական կարգը վերափոխեց դեպի ավելի իմաստուն: Նա ուշադրություն դարձրեց նաև արհեստների վրա և նրանք ևս բարձր զարգացման հասցրեց»¹:

Կոստանդին Ծիրանածինի մեզ հասած ամենակարևոր աշխատությունը «Կայսրության կառավարման մասին» (De Administrando Imperio) երկն է: Նշված խորագիրը պատկանում է հրատարակիչ Մեուրսիուսին: Բնագրում այն ունի բավական ընդարձակ վերնագիր. «Կամավն Քրիստոսի, հավիտենական թագավորի, հռոմայեցիների կայսր Կոստանդինն իր որդուն՝ աստվածապսակյալ և ծիրանածին կայսր Ռոմանոսին» (Κωνσταντίνου τοῦ ἐν Χριστῷ βασιλεῖ αἰωνίῳ βασιλέως 'Ρωμαίων πρὸς τὸν ἰδίον υἱὸν 'Ρωμανὸν τὸν θεοστεφῆ καὶ πορφυρογέννητον βασιλέα): «Իմաստուն որդին ուրախացնում է հորը,—գրում է Ծիրանածինը իր խնդրո առարկա երկի առաջաբանում, դիմելով Ռոմանոսին,—իսկ գուրգուրացող հայրը ուրախանում է իր ողջամիտ որդով... Լսի՛ր դու այժմ ինձ, որդի՛, յուրացնելով այս գիրքը, դու խոհեմ մարդկանց շրջանում իմաստուն կհամարվես, իսկ իմաստունների շրջանում՝ խոհեմ: Դու նախ կիմանաս, թե ո՞ր ժողովուրդը ի՞նչ օգուտ կամ վնաս կարող է տալ հռոմայեցիներին, այդ ժողովուրդներից յուրաքանչյուրի դեմ ո՞ր ժողովրդին կարելի է պատերազմի հանել և պարտության մատնել... [Դու կիմանաս] այդ ժողովուրդների յուրահատկությունների մասին, նրանց ծննդաբանության և ապրելակերպի, նրանց բնակեցրած շրջանի տեղադրության, կլիմայի, աշխարհագրության, մի ժողովրդի մյուսից ինչքան հեռավորության վրա գտնվելու, նրանց՝ հռոմայեցիների և այլ ժողովուրդների միջև երբևիցե տեղի ունեցած դեպքերի մասին և վերջապես թե ինչ տեղի ունեցավ մեր թագավորության ժամանակ, ամբողջ հռոմեական իշխանության մեջ որևէ ժամանակ կատարված փոփոխությունների մասին: Ահա, ես այդ մասին էի մտածում և ցանկություն ունեցա, որ դա քեզ, իմ սիրելի որդուն, հայտնի դառնա, որպեսզի դու իմանաս յուրաքանչյուր [ժողովուրդի] առանձնահատկությունների մասին և հնարավորություն ունենաս նրանց օգտագործել, սերտ կապեր հաստատել նրանց հետ, կամ էլ հակադրվել նրանց և պատերազմով [հաղթահարել]...»:

Վերոհիշյալ առաջաբանը, ինչպես և աշխատության վերնագիրը պարզ ցույց են տալիս, որ Ծիրանածինի խնդրո առարկա

¹ Ibidem, p. 326.

Երկը լայն հրապարակման ենթակա չէր: Դա մի ձեռնարկ էր, որ-
դուն հասցեագրված, և պատահական չէ, որ ավելի ուշ շրջանի
բյուզանդական հեղինակներին այդ աշխատությունը հայտնի չէ,
ինչպես և այն հանգամանքը, որ տվյալ երկի միայն մեկ գրչագիր
է հայտնի բյուզանդագիտությանը:

«Կայսրության կառավարման մասին» աշխատությունը սուր-
բաբաթանվում է 53 գլուխների¹, ընդ որում հակառակ կայսեր
ունեցած որոշակի ծրագրին, երկի կառուցվածքի մեջ կան անհա-
մաշափություններ, կրկնություններ, ապա նաև հակասություններ
և սխալներ²: Աչքի է զարնում այն, որ առանձին ժողովուրդների
մասին շատ քիչ բան է ասված, թեև ակնկալվում էր հակառակը,
օրինակ բուլղարների կապակցությամբ:

«Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության առան-
ձին մասերը շարադրվել են տարբեր ժամանակներում և այդ մա-
սին պարզ վկայում են աշխատության մեջ հանդիպող թվական
տվյալները: 13-րդ և 51-րդ գլուխներում ցույց է տրված, որ Ռո-
մանոս Լեկապենոսն արդեն հանգուցյալ է. դա վկայում է, որ
տվյալ գլուխները կարող են գրված լինել 948 թ. հունվարի 15-ից
հետո: 27-րդ և 29-րդ գլուխներում հեղինակը նշում է աշխարհի
արարչագործության 6457 թ., որ համապատասխանում է մ. թ.
948/949 թթ.: 44-րդ գլուխը գրված է 6460 թ. (951/952 թթ.), ինչ-
պես այդ մասին նշում կա այնտեղ: Այդպիսով պարզ է դառնում,
որ խնդրո առարկա գործը շարադրվել է 948—952 թվականների
ընթացքում:

«Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության բովան-
դակությունը ցույց է տալիս, որ կայսրն ունեցել է երկու նպա-
տակ. նախ իր ժառանգին տալ գործնական ցուցմունքներ՝ արտա-
քին դիվանագիտական գործերը վարելու համար և երկրորդ՝ տալ
Բյուզանդական կայսրությունը շրջապատող ժողովուրդների պատ-
մությունը, մի բան, որ իր ավարտին չհասցվեց:

¹ Ուսումնասիրողների կարծիքով «Կայսրության կառավարման մասին»
աշխատությունը գլուխների է բաժանվել հետագայում: Տե՛ս J. B. Bury,
The treatise „De administrando imperio“, Byzantinische Zeitschrift, Bd.
XV, H. 3—4, 1906, p. 531—533.

² Տե՛ս М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских от-
ношений, М., 1956, стр. 182—184.

³ J. B. Bury, op. cit., p. 518.

Որդուն ուղղված նախաբանը, ամեն մի բաժնի և ենթաբաժնի սկզբում ասվածները բերում են այն եզրակացության, որ Կոստանդին Ծիրանածինն է այս երկի միակ խմբագիրը, թեև կասկածի ենթակա չէ, որ կայսրն ունեցել է օգնականների մի ամբողջ խումբ, որն իրեն օժանդակել է նյութի հավաքման, ինչպես նաև առանձին բաժինների մշակման գործում:

Կոստանդին Ծիրանածինի այս երկի ստեղծման համար օգտագործված աղբյուրներից ոչ բոլորն են հայտնի: Զգալի տեղ է գրավում Թեոփանես խոստովանողի նշանավոր «Ժամանակագրությունը» հատկապես արաբներին նվիրված բաժնում, ապա նաև Գևորգ Վանականի «Ժամանակագրությունը»: Իբերիային (Արևմուտքի) և Իսպանիային վերաբերող գլուխների շարադրման համար օգտագործված է Ստեփանոս Բյուզանդացու աշխարհագրական բառարանը: Կասկածի ենթակա չէ, որ Ծիրանածինը օգտագործած պիտի լինի անգնահատելի արժեք ներկայացնող այնպիսի մի աղբյուր, ինչպիսին է արքունի դիվանատունը և հատկապես նրա «Բարբարոսաց դիվանը» (ισχυρίων των βαρβάρων), որտեղ ի միջի այլոց պահվում էին նաև դեսպանական զեկույցներ և այլն:

Կայսրը որպես կանոն ամենայն ճշգրտությամբ է վերարտադրում իր աղբյուրների ընձեռած նյութը, նա որևէ փոփոխություն չի մտցնում, չի աշխատում վերացնել տարբեր աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների միջև նկատվող հակասությունները: Նրա մոտ հավաստի, շատ արժեքավոր նյութի կողքին կարելի է գտնել երկրորդական, երրորդական, նույնիսկ ամենևին հավատ չներշնչող տեղեկություններ¹:

«Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 1—13-րդ գլուխները քննության են առնում պեչենեգների, ուղերի, խազարների, ալանների, ռուսների, բուլղարների և թուրքերի (իմա՝ հունգարացիների) փոխհարաբերությունները միմյանց և կայսրության միջև, մանրամասն ցույց է տրված, թե ո՞ր ժողովրդին կարելի է լարել մեկ ուրիշի դեմ, Բյուզանդական կայսրությունը նրանց հնարավոր ոտնձգություններից զերծ պահելու համար:

14—42-րդ գլուխներից բաղկացած ստվար բաժնում տրվում է արաբների մանրամասն պատմությունը: Սկզբում խոսվում է Մուհամմեդ մարգարեի ծննդաբանության մասին, ապա տրվում է

¹ Տե՛ս Gy. Moravcsik, նշվ. աշխ., էջ 367:

Ֆաթեմյանների տոհմի պատմությունը, Իսպանիայի, Իտալիայի և Դալմատիայի նախապատմությունը: Արաբների պատմության կապակցությամբ Միրանաժինն օգտվում է Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունից», մեջ բերելով և փաստեր, որոնք սերտ առնչություն ունեն հայ ժողովրդի պատմության հետ¹: Այս բաժնի 27-րդ գլուխը նվիրված է Լանգոթարդիայի բանակաթեմին, որի պատմությունը թեև բերված է ոչ լրիվ, և, բացի այդ, բովանդակում է բաղում կոպիտ սխալներ, այսուհանդերձ մեզ համար արժեքավոր է հայազգի նշանավոր զորավար, Հուստինիանոս կայսեր (527—565) գանձապահ Նաուսեսի մասին մեջ բերված շատ հետաքրքրական զրույցով:

Դալմատիային նվիրված բաժնում խոսվում է արաբների այդ նահանգի վրա կատարած արշավանքի և Վասիլ I Մակեդոնացու նրանց դեմ վարած սլատերաղմների մասին, դեպքեր, որոնց մենք հանդիպում ենք նաև Վասիլ I կայսեր կենսագրության մեջ, որի թարգմանությունը տեղ է գտել այս հատորում: Միրանաժինն այնուհետև շարադրում է իրվաթների, սերբերի պատմությունը և նրանց երկրի աշխարհագրությունը, ինչպես և նրանց հարևան ժողովուրդների, ավարների, բուլղարների, պեչենեգների, թուրքերի (իմա՝ հունգարացիների) և խազարների: Այս բաժինն ավարտվում է Դանուբի ու Կովկասի միջև ընկած երկրամասի պատմության շարադրանքով:

Հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրության համար անգնահատելի արժեք ունեն 43—46-րդ գլուխները: Կայսրությունն IX դարի կեսերից եռանդուն գործունեություն էր ծավալել Հայաստանի Բագրատունիների և հայկական այլ իշխանությունների նկատմամբ: Կայսրությունն ամենից առաջ շփման մեջ մտավ Տարոնի իշխանության հետ: Դեռևս պատրիարք Փոտր սերտ նամակագրություն ուներ Տարոնի իշխանավորների հետ: Մեզ է հասել «ուղղափառությունն» ընդունած Տարոնի հայերին հասցեագրված Փոտի նամակների մասին հիշատակություն (χα! τῶν Ἀρμενίων τοὺς ὀρθόδοξήσαντας θευτέρῃ παλιν σταλῆσα επιστολῇ, τοὺς χατοικοῦντας τῇν τετάρτῃν Ἀρμενίαν Ταρρωνίτας)²: Տարոնի իշխանու-

¹ Այդ հատվածները սույն թարգմանության մեջ տեղ չեն գտել այն պարզ նկատառումով, որ Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը» հետազայում կազմելու է սույն մատենաշարի առանձին հատորը:

² Տե՛ս J. Darrouzes, Notes d'epistolographie et d'histoire de textes, Revue des Etudes Byzantines, t. XII, 1954, p. 185.

թյան պատմությանն է նվիրված ահա Միրանածինի «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 43-րդ գլուխը, որը վերնագրված է «Տարոն երկրի մասին» (Περὶ τῆς χῶρας τοῦ Ταρών): Ինչպես հայտնի է, հայկական աղբյուրները այդ իշխանության մասին շնչին նույն բնույթի, այդ իսկ պատճառով Միրանածինի խնդրո առարկա աշխատության արժեքը անգնահատելի է դառնում:

Տարոնի հայկական իշխանությունը՝ ստեղծվել էր IX դարի առաջին կեսին: Տարոնը նախապես Մամիկոնյանների տիրույթն էր, բայց VIII դարի ընթացքում աստիճանաբար անցնում է Բագրատունիների ձեռքը: 330 թ. Բագարատը հիմնադրում է Տարոնի Բագրատունիների իշխանությունը: 851 թ. Բագարատը դերի է ընկնում արաբների ձեռքը և վախճանվում Բաղդադում: Նրա իշխանությունը ժառանգում է որդին՝ Աշոտը, իսկ նրա մահից հետո (878) վերջինիս եղբայրը՝ Դավիթ-Արքայիկը, ապա վերջինիս որդի Աշոտը՝ Միրանածինի ժամանակ Տարոնի իշխանն էր Գրիգորը, իսկ Գրիգորի մահից հետո նրա երկու որդիները, Բագարատն ու Աշոտը:

Տարոնի իշխանի վիճակը իսկապես որ շատ դժվարին էր: Գտնվելով երկու աշխարհակալ պետությունների միջև, նա ստիպված էր անընդհատ խուսանալել, նրանցից մեկն ու մեկի դռնը չդառնալու համար: Դեռ ավելին, սկզբնական շրջանում նա փաստորեն արաբների կողմն էր: Այդ բանը շատ հստակ երևում է Միրանածինի աշխատությունից: «...Հենց սկզբից նա (իմա՝ Տարոնի իշխան Գրիգորը—Հ. Բ.)—գրում է Միրանածինը,—երկու լարի վրա էր խաղում. խոսքով ձևացնում էր, թե գնահատում է կայսեր բարեկամությունը, բայց իրականում աշխատում էր հաճոյանալ սարակինոսների առաջնորդին: Տարբեր ժամանակներում նա [նույն Գրիգորը] Ասորիքից դուրս եկող և հռոմայեցիների

¹ Տարոնի պատմության մասին տե՛ս հետևյալ կարևոր աշխատությունները. M. Brosset, Collection d'historiens arméniens, t. I, Appendice II Sur le Taron et les Taronites. p. 613 sqq., S. Pétersbourg, 1874; J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930; N. Adontz, Les Taronites en Arménie et à Byzance, Études Arméno-Byzantines, Lisbonne, 1965, p. 197—263; նույնի Observations sur la généalogie des Taronites, Réponse au R. P. V. Laurent, Byzantion t. XIV (1938), fasc. 2, p. 407—413; V. Laurent, Alliances et filiation des premiers Taronites princes arméniens médiatisés, Échos d'Orient, t. 37 (1938), p. 127—135.

կայսեր ենթակա բանակաթեմերի վրա արշավող [սարակինոսներին] զորքերին ճանապարհ էր ցույց տալիս, ինչպես նաև Ասորիք էր հայտնում հակառակորդ սարակինոսների դեմ հռոմայեցիների գաղտնի ծրագրերը: Նա շարունակ թաքուն նամակներ էր ուղարկում ամերմումնիին [խալիֆային] և նրան տեղյակ պահում այն ամենի մասին, ինչ կատարվում էր մեզ [իմա՝ բյուզանդացիների—Հ. Բ.] մոտ: Նա ձևացնում էր, թե հռոմայեցիների կողմն է, բայց իրականում նախապատվություն էր տալիս սարակինոսներին և գործում նրանց օգտին»:

Պակաս դժվարություններ չէին ներկայացնում նաև ներքին հակասությունները, որոնք պայմանավորված էին իշխան Գրիգորի և վերջինիս եղբայր Ապոգանեմի շահերի բախմամբ, հակասություններ, որոնք բյուզանդական կայսրությունը սրում և ցանկանում էր օգտագործել հեռու գնացող իր նպատակների համար: Կայսրության առաջին մտահոգությունն էր իշխան Գրիգորին ստիպել արաբական խալիֆայության հետ հարաբերությունները խզելու: Երկար դիմադրությունից հետո իշխան Գրիգորը ընդառաջ գնաց դրան: Եթե նա սկզբում ամենևին էլ ականջ չէր դնում կայսեր հրավերին՝ գնալ Կոստանդնուպոլիս, վախենալով իր դեմ գրգռել արաբներին, ի վերջո գնաց: Կայսեր առաջին գործը եղավ Գրիգորին շնորհել մագիստրոսի՝ օտարերկրացուն պարգևվող ամենաբարձր պատվաստիճանը: Նրան հայտարարեցին «Տարոնի զորավար» (στρατηγός): Դա արդեն ապացույց էր այն բանի, որ Տարոնի իշխանությունը արդեն վասալական կախման մեջ էրնկել կայսրությունից: Ամենայն հավանականությամբ հենց այդ ժամանակ է, որ բյուզանդիան մագիստրոս Գրիգորին նշանակեց կայսերական հռոգ (ῥόγα) 10 լիտր ոսկի (720 դահեկան) և 1¹ լիտր արծաթ: Այդ ժամանակի համար դա հսկայական գումար էր, և այնքան մեծ նշանակություն ուներ, որ դրան արժանանալու էին ձգտում ոչ միայն Շիրակի հայ Բագրատունիները, այլև վրաց կուրապաղատր և Վասպուրականի Արծրունիները¹:

Բյուզանդական կայսրությունը Տարոնի վրա իր ազդեցությունը տարածելու համար օգտագործում էր բյուզանդիայում ծառայող հայ բարձրաստիճան պաշտոնյաներին: Նրանցից էին

¹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 43-րդ գլխի 30-րդ ծանոթագրության մեջ:

օքսենոս դրոմոսի խարտուլար ներքինի Սինուտեսը (Սյունեցին), հալ թարգման Թեոդորոսը, պրոտոսպաթար Կոստանդինը, թարգման Կրիսիտեսը և ուրիշներ: Փոքր դեր չէին խաղում նաև խնամիական կապերը: Տարոնի իշխան Գրիգորի ավագ որդի Բաղարատին Լևոն VI կայսրը կնության տվեց մագիստրոս Թեոփիլակտոսի քրոջ, Գրիգորի եղբայր Ապոգանեմին՝ պրոտոսպաթար Կոստանդինի դստեր:

Բյուզանդիայի համար քիչ էր Տարոնը վասալական կախման մեջ գցելը: Նրա վերջնական նպատակը Տարոնի զավթումն էր և այն՝ արաբների դեմ մղվող պատերազմի հենարան դարձնելը: Դրա հետ միասին կայսրությանը հենարան կունենար ծավալվելու նաև դեպի բուն Հայաստան, նվաճել բուն Հայաստանը, որ երկգարյա ստրկությանից հետո հաղիվ էր ոտքի կանգնել, ստեղծելով սեփական թագավորություն:

Կոստանդին Միրանաթինի ժամանակ Բյուզանդիային հաջողվեց իր ազդեցությունը տարածել Տարոնի վրա, ինչպես ասացինք, օգտագործելով Տարոնի ներսում ծագած երկպառակությունները: Մագիստրոս Գրիգորի որդիներ Բագարատն ու Աշոտը միացած աշխատում էին տիրանալ իրենց հորեղբայր Ապոգանեմի որդու՝ Թոռնիկի տիրույթներին: Ի վերջո Թոռնիկն ստիպված իր տիրույթները կտակեց Բյուզանդիային: Թեև Բագարատի և Աշոտի պահանջով կայսրությունը այն ժամանակ ստիպված հրաժարվեց Ապոգանեմի տիրույթներից, այնուամենայնիվ Տարոնը բաժանվել էր երկու մասի՝ Գրիգորի որդիներ Բագարատի և Աշոտի, և Գրիգորի եղբայր Ապոգանեմի որդիների միջև: Այս հանգամանքը անշափ թուլացրեց Տարոնի իշխանության դիմադրողականությունը և Տարոնի զավթումը արդեն օրակարգի հարց էր: Իշխան Աշոտը Տարոնը «կտակեց» կայսրությանը և նրա մահից հետո (966) Բյուզանդիան տիրացավ իր «ժառանգության»:

Սա հայկական հողերի առաջին «կտակման» օրինակն էր: Դրան էին հաջորդելու բազում այլ «կտակներ», որով վերջ էր տրվելու հայոց ինքնուրույն պետականությանը:

«Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 44-րդ դրուխը նվիրված է Ապահունիք գավառում հաստատված կայսիկ ամիրայության մանրամասն պատմության՝ և ունի բավական եր-

¹ Այս ամիրայության պատմության և Միրանաթինի աշխատության տվյալ գլխի մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյանի Արարական ամիրայու-

կար վերնագիր. «Ապախունի երկրի, Մանցիկիերտ ամրոցի, Պերկ-
րիի, Խլիատի, որ և Խալիատ, Արդեսի, Տիվիի, Խերտի, Սալամա-
սի և Յերմացուի մասին» (Περὶ τῆς χώρας τῆς Ἀποχουῆς καὶ τοῦ
κάστρου τοῦ Μαντζικιέρτ καὶ τοῦ Περσῶν καὶ τοῦ Χλιάτ καὶ τοῦ (ճիշտը՝
τοῦ καὶ) Χαλιάτ καὶ τοῦ Ἀρζές καὶ τοῦ Τιβῆ καὶ τοῦ Χέρτ καὶ τοῦ
Σαλαμᾶς καὶ τοῦ Τζερματζού):

IX գարի 60-ական թվականներին արաբական այս ամիրա-
յությունը Ապահունիքի տերն էր արդեն և լռաջին ամիրան, որ
հիշվում է աղբյուրներում Աբու-լ-Վարդ I-ն էր: Ծիրանածինը ցույց
է տալիս, որ Աշոտ I Բագրատունուց առաջ Բերկրի, Խլաթ և Արճեշ
ամրոցները գտնվում էին արաբական խալիֆաթի իշխանության
ներքո: Նույն հեղինակի ասելով, Աշոտ I-ի օրոք դրանք գտնվում
էին հայոց թագավորի հպատակության ներքո: Հենց Աշոտ I-ն էր,
որ Մանադկերտում իշխող արաբ ամիրա Աբու-լ-Վարդ I-ին տվեց
Խլաթը, Արճեշը և Բերկրին: Բոլոր դեպքերում արաբ ամիրան շա-
րունակում էր մնալ հայոց թագավորից վասալական կախման
մեջ, նրան վճարելով ամենամյա հարկ: Նման դրությունը շարու-
նակվեց մինչև Ամբատ I-ի թագավորության վերջը: Սմբատ I-ի
օրոք Մանադկերտի ամիրա Աբու Սևադան, Աբու-լ-Վարդ I-ի թո-
ռը, օգտվելով Հայաստանի խառը իրավիճակից, իրեն անկախ
հռչակեց: Թովմա Արծրունին ցույց է տալիս, որ Սմբատ թագա-
վորը, իր արքունի, ապա և Վասպուրականի, Անձևացյաց և Մո-
կաց զորքերի, վրաց և աղվանից զորքերի օգնությամբ կարողանում
է ճնշել կալսիկների ապստամբությունը և թույլ չտալ իր պետու-
թյան անդամահատումը: Բայց դա երկար չի տևում: 913 թ. երբ
Սմբատ I-ը պարտություն կրեց Յուսուֆ ամիրայից և գլխատվեց.
հնարավորություն ստեղծվեց Ապահունիքի ամիրայության անկա-
խության հռչակման համար, մի բան, որ նույնպես երկար չտևեց.
որովհետև, ինչպես Ծիրանածինն է ցույց տալիս, Բյուզանդիան
վինված ուժերով ստիպեց նրան կայսեր հպատակություն հայտ-
նել և կայսրության վճարել ամենամյա հարկ: Այս ժամանակա-
շրջանում Ապահունիքի ամիրայությունն արդեն բաժանված էր
երեք եղբայրների միջև, Աբու Սևադայի (Մանադկերտ, Կորո Չոր,
Հարք), Աբու-լ-Ասվադի (Արճեշ, Խլաթ և Արծկե) և Աբու Սալիմի
(Հարքի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Սերմանցը):

Թյունները Բագրատունյաց Հայաստանում, գիրքը, Երևան, 1965, էջ 96 և հտ., 120
և հտ., 143 և հտ.:

Ծիրանածինը մեզ տալով Ապահունիքի ամիրայության վերոհիշյալ պատմական ակնարկը, ավելի հեռուն ճանցող նպատակներ է հետապնդում: Հայոց թագավորին համարելով իր վասալը, այդ տրամաբանությամբ իրեն ենթակա է համարում և Ապահունիքի ամիրայությունը. «Քանի որ,— գրում է նա,— իշխանաց իշխանը (այն է հայոց թագավորը) հռոմայեցիների կայսեր ծառան է և նշանակվում է իր, կայսեր կողմից, և նրանից է ստանում իր իշխանությունը, ուստի նրա տիրապետության տակ գտնվող բերդերը, քաղաքներն ու գյուղերը հռոմայեցիների կայսեր են պատկանում»:

Ծիրանածինը Ապահունիքի արաբական ամիրայության պատմությունը հասցնում է մինչև իր ժամանակները, X դարի կեսերը, ցույց տալով, որ այդ ժամանակ Մանազկերտում էր իշխում Աբու Սալիմի որդի Աբու-լ-Վարդ II-ը, իսկ հլաթը, Արճեշը, Արծկեն և Բերկրին գտնվում էին Ախմետի իշխանության ներքո: Աբու-լ-Վարդին հաջողվում է սպանել Ախմետին և տիրանալ նրա բերդերին: Այսպիսով X դարի կեսերին ամբողջ Ապահունիքը նորից մի իշխանության տակ անցավ: Ծիրանածինը այս գլխի վերջում իր որդուն տալիս է ծրագրային ցուցմունքներ. «Այդ երեք ամրոցները, հլաթը, Արգեսը և Պերկրին եթե գտնվեն կայսեր ձեռքում, ապա պարսկական զորք (իմա՝ արաբական) Ռոմանիայի դեմ դուրս գալ չի կարող, որովհետև նրանք գտնվում են Ռոմանիայի և Հայաստանի միջև և իրենցից ներկայացնում են պատնեշ և զորակայան»:

Կոստանդին Ծիրանածինի (Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 45-րդ գլուխը վերնագրված է «Իբերների մասին» (Περὶ τῶν Ἰβήρων), որտեղ համառոտակի տրվում է վրացիների առասպելական ծննդաբանությունը և պատմությունը շարունակելով հասցվում է մինչև աշխարհի արարչագործության 6460 թվականը (մ. թ. 952): Այս գլուխը, որ իր նպատակադրությամբ նախորդ՝ 44-րդ գլխի օրգանական շարունակությունն է, ցույց է տալիս, թե ինչպես Բյուզանդական կայսրությունը, արաբական խալիֆայության թուլացումից հետո սկսեց տարածել իր շոշափուկները դեպի Արևելք, նորանոր շրջանների տիրանալու համար: Ուշադրության կենտրոնում էր Թեոդոսուպոլիս-Կարին կարևոր քաղաք-ամրոցը և Բասեն գավառը, որոնց դեմ մղված պայքարում ամենից շատ աչքի ընկավ մագիստրոս Հովհաննես Կուրկուասը, ինչպես և վերջինիս եղբայր Թեովիլոսը:

Ինչպես պարզ երևում է Ծիրանածինի աշխատության այս գլխից, և՛ Տարոնի հայոց իշխանը, և՛ վրաց իշխանները աշխատել են չեզոք լինել արաբական խալիֆայության և արաբական ամիրայությունների նկատմամբ: «Իբերները,—գրում է Ծիրանածինը,—մշտապես լավ և բարեկամական հարաբերությունների մեջ էին թեոդոսուպոլսեցիների հետ, ավնիկցիների, մանցիկիերտցիների և ամբողջ պարսից երկրի հետ (իմա՛ խալիֆաթի)»: Նրանք ամենևին էլ չէին ուզում ո՛չ ուղղակի, ո՛չ էլ անուղղակի մասնակից լինել բյուզանդացիների ոտնձգություններին՝ ընդդեմ Կարինի արաբ տիրողների: Կարինին տիրանալու համար Բյուզանդիային պետք էր մի հենակետ, ինչպիսին էր Կեցեոն ամրոցը, որը սակայն գտնվում էր վրացիների ձեռքում: Վրացիները այն չզիջեցին կայսրության, թեև վերջինս խոստանում էր Կարինի գրավումից հետո վերադարձնել այն և հսկառակ այն բանի, որ կայսրության և վրացիների միջև, Ծիրանածինի ասելով, դաշինք կար, համաձայն որի վրաց կուրապաղատը խոստանում էր և գրավոր երդմամբ հաստատում, թե հավատարիմ կմնա կայսրության: Հետաքրքրական է նշել, որ Կարինի գրավմանը դեմ էին ոչ միայն վրացիները, այլև հայերը: Նրանք գերադասում էին, որ այդ քաղաքը մնա արաբների ձեռքում, քան թե անցնի կայսրությանը: Եվ դա հասկանալի է. արաբական վտանգը Հայաստանի և Վրաստանի վրայից արդեն կարելի է ասել վերացել էր, Հայաստանն ու Վրաստանը ձեռք էին բերել քաղաքական անկախություն և ստեղծել իրենց պետությունները: Բայց դրա փոխարեն այժմ հանդես էր գալիս բյուզանդական վտանգը, և Թեոդոսուպոլսի՝ բյուզանդացիների ձեռքն անցնելը կայսրության առաջ կբացեր ճանապարհը դեպի արևելք: Հայերի և վրացիների համար շատ ձեռնտու էր իրենց և Բյուզանդիայի միջև ունենալ այդպիսի մի միջանկյալ իշխանություն: Վրացիները Ռոմանոս Լեկապենոսին և Կոստանդին Ծիրանածինին նամակ դրեցին՝ ի պատասխան Բյուզանդիայի Կեցեոն ամրոցի առթիվ գրած նամակին, որ «եթե այդ բանն անենք, մենք կղրկվենք մեր հարևանների հարգանքից, այն է Աբադգիայի մագիստրոս էքսուսիաստեսի, Վասպարականիտեսի և հայերի իշխանների»:

Հակառակ այդ բոլորին, ի վերջո բյուզանդացիները 949 թ. գրավում են Թեոդոսուպոլիսը: Թեոդոսուպոլսի առաջին բյուզանդական զորավարը դարձավ Հովհաննես Կուրկուասի եղբայրը, Թեոփիլոսը:

Խնդրո առարկա աշխատության 46-րդ գլուխը վերնագրված է «Իբերների ծննդաբանության և Արտանուջ ամրոցի մասին» (Περὶ τῆς γενεαλογίας τῶν Ἰβήρων καὶ τοῦ καστρου Ἀρδανουτζίου): Եթե նախորդ գլուխը նվիրված էր վրաց Բագրատունիների Քարթլիի ճյուղի պատմությանը, ապա այս՝ 46-րդ գլուխը նվիրված է Բագրատունիների Արտանուջի (Տայքի և Կղարջքի) ճյուղին:

Միրանաժինը այս գլխում իր գլխավոր ուշադրությունը դարձնում է Արտանուջ ամրոցի վրա, որը և՛ ռազմական, և՛ տնտեսական տեսակետից հսկայական նշանակություն ուներ: Միրանաժինի ասելով «Արտանուջ ամրոցը շատ անառիկ է. նա մեծ քաղաքների նման ունի նաև մեծ արվարձան: Տրապիզոնի, Իբերիայի, Աբաղզիայի, Հայաստանի բոլոր շրջաններից և Ասորիքից այստեղ են գալիս առևտրականներ: Նա այդ առևտրից հսկայական կոմմերկիոն (մաքս) է ստանում: Իսկ Արտանուջ ամրոցի շրջանը, այն է Արգինը, լայնատարած է՝ և բարեբեր, այն Իբերիայի, Աբաղզիայի և Միսիսիոնի բանալին է»: Արտանուջը Աշոտ Կիսկասիի (Վիսկացու) սեփականությունն էր: Օգտագործելով Աշոտ Կիսկասիի և վերջինիս աներոջ՝ մագիստրոս Գուրգենի միջև եղած սուր ընդհարումը, Բյուզանդիան ձգտում էր տիրանալ այդ կարևոր ամրոցին և Վրաստանի դեմ իր հետագա ծավալման համար հենակետ ունենալ: Այդ նրան ժամանակավորապես հաջողվում է: Սակայն մյուս վրաց իշխանների՝ արաբների կողմն անցնելու սպառնալիքի տակ Բյուզանդիան ստիպված է լինում հրաժարվել Արտանուջից:

47—48-րդ գլուխները վերաբերում են Կիպրոս կղզու VII դարի պատմությանը, խոսվում է, թե ինչպես Հուստինիանոս I՝ կայսրը դիմել է արաբ խալիֆային, խնդրելով հնարավորություն տալ Ասորիքում հաստատված կիպրացիներին վերադառնալու կրդզի, մեջ է բերվում Տրուլլի տիեզերական 6-րդ ժողովի 39-րդ հոդվածը: 48-րդ գլխի վերջում մի քանի տողով խոսվում է, թե ինչպես Կոստանդին Պողոնատոս կայսեր որդի Կոստանդինի ժամանակ ոմն Կալլինիկոս հիերապոլսեցի հայտնաբերեց հեղուկ կրակը, որով բյուզանդացիները Կիլիկոսի ծոցում հրկիզեցին արաբների նավատորմիղը:

49—50-րդ գլուխներում ավելի հանգամանորեն քննության է առնվում սլավոնների՝ Պելոպոնեսում հաստատվելու հարցը, նրանց ապստամբությունները կայսրության դեմ, որոնց ճնշելու գործը դրված էր հայազգի զորավարների վրա: Ռոմանոս I Լեկապենոսի

օրոք Պելոպոնեսի սլավոնների ապստամբության ճնշողը պրոտոսպաթար Կրինիտես Արոտրասն էր, որ նշանակվեց նաև Պելոպոնեսի զորավար: Ինչպես հայտնի է, Կրինիտեսները հայկական ծագում ունեցող նշանավոր գործիչներ էին Բյուզանդիայում: Այստեղից ենք իմանում, որ հետագայում Կրինիտեսը նշանակվում է Հելլադայի բանակաթեմի զորավար, իսկ իր տեղը՝ Պելոպոնեսի զորավարությունը տրվում է Վարդաս Պլատիպոդեսին, որ ինչպես անունն է վկայում, նույնպես ծագումով հայ էր:

50-րդ գլխի երկրորդ կեսը ոչ մի առնչություն չունի Պելոպոնեսի կամ սլավոնների պատմության հետ և Միրանաթինի «Բանակաթեմերի մասին» աշխատության մի լրացումն է: Նա այնտեղ ցույց է տալիս, որ այս կամ այն բանակաթեմը նախկինում ի՞նչ էր, ե՞րբ այն դարձավ առանձին բանակաթեմ, յուրաքանչյուր բանակաթեմը ի՞նչ մասերից է բաղկացած և այլն, հիմնականում կանգ առնելով Արևելքի բանակաթեմերի վրա: 50-րդ գլխի այս երկրորդ մասը հայագիտության համար շատ մեծ արժեք ունի հայկական տարրի Բյուզանդիայի արևելքում տարածման շրջանակները պարզելու տեսակետից: Արժեքավոր է նաև Միջագետքի բանակաթեմի ստեղծման պատմության վերաբերող բաժինը: Պարզվում է, որ Միջագետքի բանակաթեմն իր ծագումը պարտական է հայերին, առաջին հերթին IV Հսյքի Տեգիկ վայրի տեր Մանվելին, որն ապրում էր Լևոն VI կայսեր ժամանակ: Այստեղ Միրանաթինը խոսում է նաև Լիկանդոս բանակաթեմի ստեղծման մասին, որը ևս իր ծնունդը պարտական է հայերին, և առաջին հերթին հռչակավոր Մելիաս-Մլեհին:

51-րդ գլխի, որ նվիրված է կայսեր անձնական նավատորմիղի ստեղծման հարցին, մեզ համար կարևոր է, որովհետև պարզում է, որ հայերը ոչ միայն բյուզանդական ցամաքային զորքերի մեջ նշանակալի դեր էին խաղում, այլև ծովային, որ հայերը տիրացել են նույնիսկ ծովակալի, (πρωτοστράτορος τῆς θαλάσσης) բարձր աստիճանին¹:

52-րդ գլխում խոսվում է Պելոպոնեսի բանակաթեմի՝ պետությունը վճարած ռազմական հարկի մասին, իսկ 53-րդը, որ ամենածավալուն գլուխն է, վերնագրված է «Խերսոն ամրոցի մասին»:

¹ Մի հայ ծովակալի, Ալեքսիոս Մուսելին մեք հիշեցինք վերևում: Հայ նավաստիների մասին Միրանաթինը խոսում է իր «Արարողությունների մասին» աշխատության մեջ ևս: Տե՛ս ստորև:

Հետաքրքրական է այստեղ այն հիշատակությունը, թե Դիոկլետիանոս կայսեր ժամանակ սարմատները ավարի առնելով անցել են լազերի երկրով և Պոնտոսով և հասել մինչև Ալիս գետի ափը. մի բան, որ այլ աղբյուրներից հայտնի չէր: Այս գլխի վերջին երկու էջը, որ հերսոնի հետ որևէ առնչություն չունեն, սլաղապես անմշակ նյութ է, որ մեխանիկորեն կցված է բնագրին և որը հայոց պատմության համար հետաքրքրություն է ներկայացնում իր տվյալներով Դերջանում և այլուր «նավթաբեր աղբյուրների» գոյության մասին:

Կոստանդին Միրանաթինի մյուս կարևոր աշխատությունը իր պապ Վասիլ I կայսեր կենսագրությունն է, որ գրվել է շուրջ 950 թ. (բոլոր դեպքերում 948 թ. հետո)² և հանդես է գալիս որպես «Թեոփանեսի Շարունակող» վեց գրքից բաղկացած նշանավոր պատմական երկի հինգերորդ գիրքը: Բնագրում այն վերնագրված է «Երանելի կայսր Վասիլի կյանքի և գործունեության սլատմությունը, որ նրա թոռ՝ կամավն աստուծո հոռմայեցիների կայսր Կոստանդինը ջանասիրությամբ քաղեց զանազան շարադրանքներից և վստահեց գրչին»։ «Ἰστορικὴ διηγήσις τοῦ βίου καὶ τῶν πράξεων Βασιλείου τοῦ αὐτοῦ βασιλέως, ἣν Κωνσταντῖνος θασίλευς ἐν θείῳ Πρωτίων, ὁ τούτου υἱωνὸς φιλοπόνως ἀπὸ διαφόρων ἀθροίσας διηγήματων τῶ γράφοντι προσανέθετο»³:

¹ «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատությունից ամբողջությամբ տրվում է 43—46-րդ գլուխների թարգմանությունը: Հատվածաբար՝ 27-րդ, 50-րդ, 51-րդ և 53-րդ գլուխները: Թարգմանությունը կատարել ենք բնագրի դիտական հետևյալ հրատարակությունից. Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, Greek text edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, Budapest, 1949. Վերջերս այն վերահրատարակվել է բյուզանդական պատմիչների նոր մատենաշարում, կադելով վերջինիս առաջին հատորը: Տե՛ս Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Volumen I, Dumbarton Oaks Texts: Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio. Edidit G. Moravcsik, Anglice vertit R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks 1967.

² Տե՛ս J. B. Bury, The treatise „De administrando imperio“, Byz. Zeitschrift, Bd. XV, 1906, p. 549, 551.

³ Այս երկի մասին տե՛ս А. П. Каздан, Хроника Симеона Логофета, Виз. Временник, т. XV, 1959; Նույնի, Из истории византийской хронографии X века, 1. О составе так называемой хроники Продолжателя Феофана, Виз. Временник, т. XIX, 1961; Նույնի, Из истории византийской хронографии X века, 3. „Книга царей“ и „Жизнеописание Василия“, Виз. Временник, т. XXI, 1962.

Ինչպես ցույց է տալիս Ծիրանածինը տվյալ աշխատության առաջաբանում, ինքր ցանկություն է ունեցել գրել բյուզանդական բոլոր կայսրերի պատմությունը: Բայց «գա զլուխ բերելու համար երկար ժամանակ, մեծ աշխատանք էր պետք, ապա և բազում գրքերի առկայություն, պետական գործերից որոշ դադար, մի բան, որից մենք զուրկ էինք: Այդ իսկ պատճառով,—շարունակում է Ծիրանածինը,—ես ստիպված գտա մի երկրորդ ելք, այն է՝ սկզբից մինչև վերջը շարադրել մեկ կայսեր կյանքն ու ամբողջ գործունեությունը, կայսր, որը կայսերական իշխանությունն անշափ վեհացրեց, որի անունը հոմանիշ է թագավորության, որը հռոմայեցիների պետության և գործերին անշափ օգտակար եղավ»:

Կոստանդին Ծիրանածինի նպատակն է եղել տալ իր պատվասիլ Ա-ի՝ Մակեդոնական հարստության հիմնադրի ներբողյանը: Իր նպատակին հասնելու համար Ծիրանածինը շատ հաճախ ստիպված է լուել, նույնիսկ կեղծել առանձին փաստեր, որոնք կարող էին ստվեր գցել, անվանարկել իր փառաբանած անձնավորությունը:

Հենց սկզբից Ծիրանածինը կեղծում է Վասիլ I-ի ծագման հարցը, ավելի ճիշտ, նա գրի է առնում այն կեղծ ծննդաբանությունը, որ ստեղծվել էր դեռևս Վասիլ I-ի կենդանության օրոք և որի համաձայն Վասիլը, ոչ ավել ոչ պակաս, սերում էր Հայաստանի առաջին քրիստոնյա թագավոր Տրդատ III-ից և Հռոմեական կայսրության առաջին քրիստոնյա կայսր Կոստանդին Մեծից: Բոլորի համար մի բան պարզ էր, որ Վասիլը ծնվել էր Մակեդոնիայում հայ ծնողներից: Վասիլի կենսագիրները պետք է ապացուցեին, թե Վասիլի նախնիները ո՞ր տեղից էին գաղթել Մակեդոնիա: Պարզ է, որ Հայաստանից և նրանք պետք է Հայաստանում իշխած թագավորական վերջին հարստության շառավիղները լինեին: Ծիրանածինը ցույց է տալիս, որ այդ գաղթը տեղի է ունեցել բյուզանդական լևոն I կայսեր ժամանակ (457—474): Այնուհետև կայսրը համառոտ գծերով, պարզապես պատմական կապը պահպանելու, ավելի ճիշտ՝ ստեղծելու համար, մի քանի դեպքերի նկարագրությամբ պատմությունը հասցնում է մինչև բուլղարների խան Կրումի ժամանակները և ցույց տալիս, որ վերջինս 813 թ. Ադրիանուպոլիսը բյուզանդացիներից գրավելով, գերեվարեց տեղի բնակչությունը, այդ թվում և ապագա կայսեր ծնողներին իրենց նորածին որդու հետ. նրանք գերությունից ազատվեցին Կրումի հաջորդ Օմուրտագի ժամանակ:

Միրանաժինը առիթ չի փախցնում տեղի անտեղի ցույց տալու, որ Վասիլի՝ պետութեան առաջին մարդը դառնալու պատիվը աստվածուհի էր նախատեսված: Թեև այլ աղբյուրներից ակնհայտ է, թե ինչպիսի ոչ աստվածահաճ ճանապարհներով նա տիրացավ բյուզանդական կայսրության գահին: Հակառակ այդ բոլորին, և՛ Միրանաժինի, և՛ ժամանակակից այլ հեղինակների տվյալները ցույց են տալիս, որ Վասիլը սովորական մի անձնավորություն չէր: Պատանի հասակում նա Ադրիանուպոլսից ճամփա է ընկնում դեպի համաշխարհային քաղաքը՝ Կոստանդնուպոլիս, ուր ամեն տեղից հոսում էին մարդիկ առևտուր անելու, գիտելիքներ ձեռք բերելու, բախտ որոնելու, ապաստան հայցելու, բարձր դիրքի հասնելու: «Նա գիտեր,—գրում է Միրանաժինը իր պապի մասին,— որ մարդկանց առաքինությունները նվազ հայտնի, երկրորդական քաղաքներում բթանում են ու խամրում, ինչպես գյուղերում, որ եթե այդ առաքինությունները հանդես բերելու ասպարեզ չլինի, ոչ էլ գնահատող մարդիկ, ապա դրանք խուսանում են և թաղամում: Այդ պատճառով նա ձեռնտու և օգտակար համարեց թագավորանիստ քաղաքը գնալ» (§ 7):

Կոստանդնուպոլսում նա իր գործունեությունը սկսում է որպես Միքայել կայսեր և կեսար Վարդասի ազգական (συνγινός) համարվող Թեոփիլոս Պեդեմենոսի պրոտոստրատորը: Հաջորդ աստիճանը Միքայել կայսեր ստրատոր դառնալն էր, ապա և նրա պրոտոստրատորը: Շուտով նա նշանակվում է կայսեր պարակիմոմենոսը, ստանալով պատրիկի բարձր պատվաստիճանը: Վասիլն արդեն մոտ էր իր նպատակին: Նրա ճանապարհին կանգնած էին երկու խոչընդոտ. Վարդասը և կայսր Միքայելը: Ամենից դյուրինը, իհարկե, կայսրին վերացնելն էր: Բայց Վասիլը չէր կարող դրան դիմել առանց նախապես մեջտեղից վերացնելու գլխավոր խոչընդոտը, կեսար Վարդասին, որը, լինելով կեսար, Միքայելի անղավակ վախճանվելու դեպքում դառնալու էր կայսր, իսկ Միքայելը որդի չուներ: 866 թ. Վասիլին և նրա կողմնակիցներին, որոնց մեջ էր և մանկամիտ Միքայել III-ը, հաջողվում է սրախողխող անել Վարդասին:

Միքայել III-ը չէր պատկերացնում իր գլխին կախված վտանգը: Վասիլին համարելով իր ամենամտերիմ և հավատարիմ անձնավորությունը, որդեգրում է նրան, դարձնում մագիստրոս և նույնիսկ կայսերակից հռչակում: Դա 866 թ. մայիսի 26-ին էր: Մեկ տարի հետո Մամասի պալատում, գիշերվա երրորդ ժամին կա-

տարվեց և երկրորդ ոճիւրը: Վասիւր իր համախոհների հետ, որոնք ոչ այլ ոք էին, քան մի տարի առաջ Վարդասին սպանողները, սրախողխող է անում Միքայել III կայսեր: Առավոտյան, սուրբ Մարինայի պալատում Վասիւր հռչակվեց Բյուզանդիայի կայսր:

Միրանաժինը, աշխատելով իր պապին ներկայացնել որպես առաքինության տիպսուր, որից պետք է, որ բոլորը օրինակ վերցնեին, խուսափում է ճշմարտութունից: Նա ո՛չ Վարդասի, ո՛չ Միքայելի սպանության մեղքը չի գցում Վասիւրի վրա: Միրանաժինի տվյալներով Վարդասի սպանության հարցում Վասիւր դիտողի դերում էր հանդես դալիս, իսկ Միքայելի սպանության մեջ Միրանաժինը իր պապին միանգամայն անմեղսակից է հանում, ջանք թափելով համոզել ընթերցողին, թե կայսեր սպանությունը կազմակերպեցին և իրականացրին «իշխանության գլուխ կանգնած բոլոր մեծամեծները և սենատի խելամիտ գործիչները»:

Միրանաժինն այնուհետև տալիս է Վասիւր կայսեր թագավորության մանրամասն պատմությունը, նրա ներքին քաղաքականությունը, արտաքին թշնամիների դեմ մղած պատերազմները, շինարարական, օրենսդրական գործունեությունը, ամեն անգամ չզլանալով ընդգծել իր պապի ողջամտությունը, առաքինությունները:

Խնդրո առարկա երկր հայագիտության համար արժեքավոր է ոչ միայն դրանով, որ ի դեմս նրա մենք ունենք հայկական ծագումով մի կայսեր կենսագրությունը, տվյալներ Բյուզանդիայում այդ շրջանում աչքի ընկած մի շարք գործիչների մասին: Տարածված է այն կարծիքը, որ տվյալ ժամանակաշրջանում Բյուզանդիայում գործող հայ բարձրաստիճան գործիչները անունով էին միայն հայեր, որ նրանք մոռացել էին իրենց լեզուն, կորցրել իրենց ազգային դեմքը: Միրանաժինի պատմությունը մեզ հնարավորություն է տալիս հանգելու միանգամայն այլ եզրակացությունների: Ինչպես վկայում է նա Ագրիանուպոլսում (հասկանալի է՝ ոչ միայն այնտեղ) հաստատված հայերը, որոնք բավական հարուստացել էին, IX դարում առանձին գաղութ էին կազմում, պարփակված լինելով իրենց մեջ և անաղարտ պահելով ազգային դեմքը (φατρίαν τε καὶ φυλὴν εἰς πλῆθος ἐγένοντο [οἱ Ἀρμενιοὶ] καὶ ἐπ'εὐπορίας κατέσκησαν ἰκανῆς, τὴν πᾶτριον εὐγένειαν διασώζοντες καὶ ἀσύγχυτον τὸ γένος διαφυλάττοντες):

Միրանաժինը նույն միտքն ընդգծում է մի քիչ հետո (§ 4): Վասիւրի նախնիները, գրում է նա, թեև տեղացիների հետ խնա-

միական կապեր հաստատում էին, բայց մեկուսացած տոհմի նման էին ապրում (χατ'ἑἰς αὐτοὺς πατρῴαν συνεστῆχος): Երբ Վասիլը առաջին անգամ դնում է Կոստանդնուպոլիս, ծառայության է անցնում ոչ այլ ոքի, այլ միայն հայի մոտ: Թեոփիլիցեսը, որի պրոտոստրատորը նա դարձավ, Վարդասի ազդականն էր (συνγενής), իսկ Վարդասը հայտնի է, որ հայ էր: Հենց Վարդասն էր նրան մտցնում Բյուզանդական բարձրաստիճան պաշտոնեության կազմը: Եվ դա դեռ բոլորը չէ: Ծիրանածինը ցույց է տալիս, որ Բյուզանդական արքունիքում պատրիկ Կոստանդինը «շատ էր սիրում Վասիլին, որովհետև ինքն էլ [Վասիլի պես] ծագումով հայ էր» (σφόδρα φιλῶς πρὸς τὸν Βασίλειον διαχείμενος ἅτε καὶ αὐτὸς ἐξ Ἀρμενίων ἕλκων τὸ γένος)¹:

Կեսար Վարդասի ամենամտերիմ մարդիկ ծագումով հայեր էին: Բավական է հիշել Փոտ պատրիարքին, Հովհաննես Քերականին, Լևոն փիլիսոփային, պատրիկ Կոստանդինին: Հայեր էին և Վասիլի մերձավորագույն մարդիկ, որոնց օգնությամբ նա ձեռք բերեց Բյուզանդական կայսրության գալիսոնը: Հիշատակենք պատրիկ Սմբատին (Վարդասի փեսային), Սմբատի եղբոր Մարիանոսին, Պետրոս «բուլղարին», Լևոն «ասորուն», Հովհաննես «խալդին», Կոստանդին Տոքսարասին, Ասիլեոնին, Եվլոդիոս «պարսրին», հետերիարխ Արտավազդին և շատ ու շատ ուրիշներին, ովքեր «իրենց լեզվով» էին խոսում:

Ծիրանածինի այդ երկի արժեքը հայագիտության համար դրանով չի սպառվում: Նա արժեքավոր է նաև իր վկայություններով Բյուզանդական կայսրության դեպի Արևելք կատարած արշավանքների և նվաճումների մասին: Եթե չհաշվենք Գենեսիոսի «Ժամանակագրությունը»¹, ապա Ծիրանածինի սույն երկը գլխավոր աղբյուրն է պավլիկյանների՝ կայսրության դեմ մղած պայքարի վերջին փուլի մասին: Իսկ այդ կապակցությամբ բաղմա-

¹ Ծիրանածինի սույն երկը բազմաթիվ կետերում մերձենում է Գենեսիոսի աշխատությանը, բայց դեռևս հնարավոր չէ որոշել, թե ով ումից կախում ունի: Հնարավոր է, որ երկուսն էլ իրարից անկախ օգտվել են նույն աղբյուրից: Տե՛ս Gy. Moravcsik, op. cit., Bd. I, S. 380: Ա. Պ. Կաթանը գտնում է, որ կամ երկուսի համար էլ ևղել է մի ընդհանուր աղբյուր, որն ի միջի այլոց շատ է աղավաղվել Գենեսիոսի կողմից, կամ էլ Գենեսիոսն օգտվել է Ծիրանածինի նյութերից, Վասիլի կենսագրության սևագիր օրինակից: Տե՛ս А. П. Каздан, Из истории византийской хронографии X века, 3. «Книга царей» и «Жизнеописание Василия», Виз. Временник, т. XXI, 1962, стр. 109.

թիվ տեղանունների, բերդերի և այլնի հիշատակումը կարևոր է Հայաստանի պատմական աշխարհագրության համար:

Եվ վերջապես, նա միակ բյուզանդական աղբյուրն է, որ խոսում է Սահակ Պարթևի «Տեսիլքի» մասին:

Ծիրանածինի աշխարհայացքը ամենից հստակ այս աշխատության մեջ է հանդես գալիս: Նա ակատաղրապաշտ է և սնոտիապաշտ: Նախախնամությունն է մարդկանց դժբաղդացում և ցած գլորում: Վասիլի կայսր դառնալը դեռ վաղուց էր կանխորոշված և աստվածուհի: Ծիրանածինի սնոտիապաշտ լինելու պարզ երևում է Սիրակուսա քաղաքի գրավման առթիվ իր արտահայտած մտքերից: Նա հավատացած է, որ Սիկիլիայի այս գլխավոր քաղաքի արաբներից գրավվելու մասին լուրը կայծակի արագությամբ իմացել էին Պելեպոնեսում ինչ-որ թփուտներում բնակվող... դևերը:

Կ. Ծիրանածինի սնոտիապաշտության մասին վկայում է և հետևյալ փաստը: Սբ. Սոֆիայի տաճարում պահվում էին կայսերական թագեր և այլ զարդեր, որոնք սովորաբար կայսրերը կրում էին այս կամ այն տոնի կամ դեպքի առթիվ: Ծիրանածինն ասում էր, որ եթե կայսրը դրանք հագնի սովորական օր, ապա իրեն հիվանդություն և մահ է սպասում:

Հակառակ սույն աշխատության հեղինակի մտածելակերպին, նրա հետապնդած նպատակներին, առանձին փաստերի ակնհայտ աղավաղման, «Վասիլ կայսեր կենսագրությունը» մնում է այդ դարաշրջանի պատմության ուսումնասիրության գլխավոր և ամենակարևոր աղբյուրը²:

Կոստանդին Ծիրանածինի աշխատությունների մեջ յուրահատուկ տեղ է գրավում «Արարողությունների մասին» (De Cerimoniis aulae byzantinae) երկու գրքից բաղկացած երկը, որ նվիրված է բյուզանդական արքունիքի արարողությունների կարգին: Չկա բյուզանդական կյանքի և ոչ մի բնագավառ, որ իր արտացոլումը գտած չլինի այս երկում: Հակառակ դրան, տվյալ երկին բյուզանդագետները ծանոթացան բավական ուշ: Առաջին

¹ Հնարավոր է, իհարկե, որ Ծիրանածինը քաղաքական նկատառումներից զրոյված Մակեդոնական հարստության հիմնադրումը ի վերուստ նախատեսված է համարում:

² Թարգմանությունը տրվում է ամբողջությամբ, առանց կրճատումների, րնագրի հետևյալ հրատարակությունից. Theophanes Continuatus, ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Bonnæ, 1838, p. 211—353.

Հիշատակությունը նրա մասին երևաց XVIII դարի սկզբում, երբ գոյություն ունեցող միակ ձեռագրի¹ (XII դար) տեղը՝ Կոնստանդնուպոլսի Մայնի Ֆրանկֆուրտի քաղաքային սենատի անդամը, մի քանի տեղեկություններ տվեց Յոհան Ալբերտ Ֆաբրիցիուսին, որը և այդ մասին առաջին ծանոթությունները հրատարակեց իր նշանավոր Biblioteca Graeca-ի առաջին հրատարակության (1705—1728) 6-րդ հատորում: Դրանից հետո մի քանի անհաջող փորձեր եղան գիրքն ամբողջությամբ լույս ընծայելու, բայց միայն Յակոբ Ռայսկեին հաջողվեց հրատարակել այն երկու հատորով 1751 և 1754 թթ.: Ռայսկեի արժեքավոր ծանոթագրությունները հնարավոր եղավ հրատարակել միայն 1830 թ., բյուզանդական հեղինակների Բոննյան մատենաշարում:

«Արարողությունների մասին» երկը, որի շարադրանքն ավարտվել է 956—957 թթ. ոչ առաջ, մանրամասնորեն նկարագրում է բյուզանդական արքունիքի արարողությունները, թեև կան առանձին գլուխներ, որոնք վերահիշյալ հարցի հետ քիչ, կամ նույնիսկ ամենևին առնչություն չունեն:

Ծիրանածինը այս երկը ևս շարադրել է իր որդի Ռոմանոսի համար: Նա իր որդուն է դիմում աշխատության երկրորդ գրքի սկզբում (հրատարակության մեջ այն վերնագրված է «Հավելված I գրքի») և ասում, թե նման աշխատանքի համար ինքը բազում պրպտումներ է կատարել և այդ նյութի շուրջ մինչ այդ գրված միայն մեկ, այն էլ շատ թերի, գործ է գտել, շարադրված մագիստրոս Լեոն Կատակիլասի կողմից՝ Լեոն VI-ի թելադրանքով:

Աշխատության առաջին գրքում հեղինակը նախ խոսում է իր երկի նպատակի և աղբյուրների մասին, ընդ որում առաջին գիրքը որպես կանոն ունեցել է գրավոր աղբյուրներ: Առաջին գրքում խոսվում է կայսեր՝ թափորով սուրբ Սոփիայի տաճարը զնալու արարողության կարգի, ապա նաև եկեղեցական տարբեր տոներն ընդլու, կայսեր ամուսնության, թագադրության, կայսրուհու թագադրության, թագաժառանգի ծննդյան հանդեսները ընդլու կյուրգի մասին, բյուզանդական բարձրաստիճան աստիճանավորների, կեսարի, նոբելիսիմոսի, կուրապաղատի, մագիստրոսի, պատրիկի, անթիպատի, պրեպոզիտոսի, հյուպարքոսի, քվեստորի, դեմարքոսի և ուրիշների հռչակման առթիվ տեղի ունեցող արարո-

¹ Մի նորահայտ ձեռագրի մասին տե՛ս C. Mango-I. Ševčenko, 'A new manuscript of the De Cerimoniis, Dumbarton Oaks Papers, No 14, (1960), P. 247—249.

շուրջյան կարգի, կայսեր թաղման արարողության, կայսեր ծննդյան օրը նշելու, պաշտոնական ընդունելությունների առթիվ պահպանվելիք կարգ ու կանոնի, ձիարշավարանում տեղի ունեցող խաղերի կարգի մասին և այլն: Առաջին գրքի 84—90-րդ գլուխները VI դարի հեղինակ Պետրոս Պատրիկիոսի մեզ չհասած մի աշխատանքից կատարված ընդարձակ մեջբերումն է: Առաջին գրքում այնուհետև խոսվում է Լևոն I, Անաստասիոս, Հուստինոս, Լևոն II, Հուստինիանոս I կայսրերի հռչակման առթիվ տեղի ունեցած արարողության մասին: Առաջին գրքի 96-րդ գլխում խոսվում է Նիկեոսի Փոկասի (963—969 թթ.) կայսր հռչակվելու առթիվ տեղի ունեցած արարողության մասին: Այս գլուխը պարզ վկայում է, որ Ծիրանածինի «Արարողությունների մասին» աշխատությունը հեղինակի մահից հետո էլ լրացվել է: Այդ բանը հաստատվում է և երկրորդ գրքի 42-րդ գլխի տվյալներով, որտեղ խոսվում է Կոստանդին Ծիրանածինի գերեզմանի վայրի մասին: Եվ վերջապես նկարագրվում է սենատի նախագահի հռչակման արարողությունը:

Առաջին գրքին կցված է երկու Հավելված. առաջինում խոսվում է կայսեր՝ ձեռնարկելիք արշավանքի ընթացողիների և բանակելու վայրերի, ապա նրա գլխավորած զորքի նախապատրաստության՝ զինվածության և պարենավորման մասին: Երկրորդ Հավելվածում, բացի Ծիրանածինի՝ իր որդուն ուղղված երկու խոսքից և աշխատության աղբյուրների և նպատակադրման վերաբերյալ բացատրությունից, մեկ առ մեկ նշվում է, թե բանակաթեմի զորավարները, կամ առանձին բարձրաստիճան պաշտոնյաներ պատերազմի դեպքում ինչով պետք է մասնակցեն, ապա նաև կայսեր՝ արշավանքին իր հետ տանելիք պիտանի իրերի մասին: Այստեղ հետաքրքրական է հիշատակությունը բյուզանդական մինչև IX դարի կեսերը գործող «հեռագրի» վերաբերյալ, որի օգնությամբ մի ժամում մայրաքաղաքում իմանում էին արաբների հարձակման մասին: Այնտեղ խոսվում է նաև մայրաքաղաքում Թեոփիլոս կայսեր՝ արաբների դեմ հաղթանակ տանելու առթիվ կազմակերպած հաղթական երթի մասին. ինչպես և նման մի երթի, որ կազմակերպեց Վասիլ I Տեֆրիկեից և Գերմանիկիայից (Մարաշ) հաղթական վերադարձի կապակցությամբ:

Երկրորդ գիրքը սկսվում է մի համառոտ ներածականով, որտեղ Ծիրանածինը ցույց է տալիս, որ եթե առաջին գրքի շարադրման համար օգտագործել է գրավոր աղբյուրներ, ապա երկ-

բորդ դիրքը հիմնված է միայն բանավոր տեղեկությունների վրա¹: Այստեղ ևս մանրամասն խոսվում է բյուզանդական բարձրաստիճան պաշտոնյաների նշանակման առթիվ տեղի ունենալիք արարողությունների կարգի մասին, տարբեր տոները նշելու կարգի, սլատրիարքի ձեռնադրության, թաղման, պաշտոնական ընդունելությունների, օտար պետությունների բարձրաստիճան սոնձնավորությունների ընդունման կարգի մասին և այլն: Երկրորդ պլանում մանրամասն նշվում է այն վայրը, որտեղ թաղված են բյուզանդական կայսրերը և տրվում նրանց շիրիմների նկարագրությունը: Ապա խոսվում է բյուզանդական մի շարք կայսրերի և նրանց ժամանակի առանձին զորավարների, կայսրության թրշնամիների դեմ գործած արշավանքներին մասնակցող զինվորների, վերջիններիս զինվածության և ստացած ոռճիկների մասին:

Այս գրքում խոսվում է օտար պետությունների ղեկավարներին դիմելու կարգի, նրանց ինչպիսի՜ հարցեր տալու մասին: Հայոց պատմության համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում 48-րդ գլուխը, որտեղ մանրամասն տրվում են օտար երկրների՝ այդ թվում և Հայաստանի ղեկավարներին հղվելիք նամակների ձևերը: Յուրաքանչյուր նամակից կախված էր լինում տարբեր կշռի ոսկե կնիք, որից պարզ երևում է, թե Բյուզանդական կայսրությունը ո՞ր պետության ի՞նչ նշանակություն էր տալիս²: Ամենաբարձր տեղում էր գտնվում արաբական խալիֆաթը: Խալիֆային ուղղված նամակի ոսկե կնիքը կշռում էր չորս սուլիդ (մոտ չորս դահեկան): Նրանից անմիջապես հետո Ծիրանածինը հիշատակում է Հայոց թագավորին (Բագրատունի), որին ուղղված նամակի ոսկե կնիքը կշռում էր երեք սուլիդ, նույնպես և Վասպուրականի Արծրունիներին ուղղված նամակը: Երեք սուլիդանոց ոսկե կնիք էր կրում բացի վերոհիշյալներից միայն Խազարիայի խաքանին ուղղված նամակը: Մյուս բոլոր, շուրջ հիսուն պետությունների ղեկավարներին ուղղված նամակները, այդ թվում և Ֆրանկիայի, Գալլիայի, Գերմանիայի ռեքսերին, վրաց կուրապաղատին, Ռուսիայի իշխանին ուղղված նամակին կցված էր լի-

¹ De Cer., p. 516: Հակառակ նրա հավաստումի կան բազմաթիվ գլուխներ, որոնք հաղիվ թե առանց գրավոր ազբյուրների հնարավոր լինելը շարադրել:

² Տալիս ենք այդ գլխի թարգմանությունը առանց որևէ կրճատումների, որպեսզի պարզ դառնա Հայաստանի դրաված տեղը Բյուզանդիայի հետ դիվանագիտական կապեր ունեցող բոլոր պետությունների թվում՝ X դարում:

նում երկու կամ մեկ սուլիդանոց ոսկեկնիք: Սույն գլխում տրվում են նաև հայոց, վրաց և աղվանից կաթողիկոսներին, ինչպես և մի շարք իշխաններին ուղղվելիք նամակների ձևերը:

Խնդրո առարկա դուխր, որ արտադրությունն է 908 թվականից ոչ շատ ուշ կազմված մի փաստաթղթի (դա հաստատվում է այն բանով, որ Արծրունյաց իշխանի մասին խոսելիս ավելացված է, որ նա «այժմ իշխանաց իշխանի [իմա՝ թագավորի] պատիվն է ստացել») մեծ արժեք է ներկայացնում X դարի առաջին կիսում Հայաստանում տիրող իշխանությունների մասին գաղափար կալմելու համար: Այդ փաստաթղթում Շիրակի Բագրատունյաց և Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորություններից բացի, հիշվում են նաև Կողովտի, Տարոնի, Մոկքի, Անձեացյաց, Սյունիքի, Վայոց ձորի, Խաչենի (այն է՝ Արցախի), Սևորդյաց (այն է՝ Ուտիքի) հայկական իշխանությունները: Եվ այս տվյալների արժեքն անգնահատելի է դառնում, եթե նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ մենք արդեն գործ ունենք ոչ թե Կոստանդին Միրանածինի կամ որևէ անհատ-հեղինակի հետ, այլ Բյուզանդական կայսրության, այն է իր ժամանակաշրջանի ամենակազմակերպված և ամենաբարձր տիպի պետության արտաքին գործոց նախարարության դրասենյակում կազմված փաստաթղթի հետ:

Երկրորդ գրքում Միրանածինը տալիս է զորավարների և այլ բարձր զորահրամանատարների մանրամասն ռոճկացուցակը: Եվ վերջապես Միրանածինը այս գրքի վերջում (գլ. 52—56) ամբողջությամբ մեջ է բերում ատրիկին Ֆիլոթեոսի 900 թ. կազմած «Կլետորոլոգիոնը» (Գահնամակը), նվիրված բյուզանդական հիերարխիային, յուրաքանչյուր բարձրաստիճան պաշտոնյայի և ռազմական աստիճանի այդ հիերարխիայում գրաված տեղին, յուրաքանչյուրի ենթակայության տակ գտնվող աստիճաններին: Այնտեղ կան առանձին բաժիններ, որոնց շոշափած հարցերին հանդիպում ենք և «Արարողությունների մասին» աշխատության նախորդ գլուխներում, ինչպես, օրինակ, զանազան տոների նշելու կարգը: Այստեղ հանդիպում ենք նաև պատրիարքությունների, մետրապոլիտությունների, ինքնագլուխ (ավտոկեֆալ) արքեպիսկոպոսությունների հիերարխիկ մի ցուցակի, որի կազմողը Եպիփան Կիպրացին է:

«Արարողությունների մասին» աշխատությունը հայագիտության համար կարևոր նշանակություն ունի Հայաստանին և հայերին վերաբերող տեղեկություններով, որոնք ցրված են այդ ծա-

վալուն աշխատության մեջ: Առաջին գրքի 24-րդ գլուխը կարևոր է Բյուզանդիայի և Տարոնի իշխանության միջև գոյություն ունեցող փոխհարաբերությունները պարզելու տեսակետից: Նույն գրքի 96-րդ գլուխը մեզ տալիս է հայազգի կայսր Նիկեփոր Փոկասի գահ բարձրանալու արժեքավոր մանրամասնությունները: Առաջին գրքում ցրված է նաև բավական արժեքավոր նյութ Արմենիականների բանակաթեմի և վերջինիս զորավարի մասին:

Երկրորդ գրքի 42-րդ գլուխը, որ վերաբերում է բյուզանդական կայսրերի և նշանավոր աստիճանավորների շիրիմների նկարագրությանը, կարևոր է հայազգի կայսրերի, նրանց ազգականների, ինչպես և ռազմական գործիչների մասին տարբեր հարցեր պարզելու տեսակետից: Օրինակ, միայն այս գլխից ենք իմանում Վասիլ I կայսեր մոր անունը, ապա և Վասիլի մի որդու՝ Վարդասի (Վարդի) գոյության մասին: 44-րդ գլխից պարզվում է, որ Լևոն VI-ի ժամանակ Կրետեի դեմ ուղարկված նավատորմիղում ծառայում էին 1400 հոգուց բաղկացած հայկական երկու զորամաս: Նշված է նաև այդ նավաստիների (զինվորների) ստացած ռոճիկի չափը: Նույն գլխում ցույց է տրված, որ Ծիրանածինի ժամանակ Կիպրոսի կառավարիչն էր մի հայազգի՝ Սմբատիկի որդի Լևոնը: Այստեղ խոսվում է հայ ռազմական այլ գործիչների մասին ևս (Պանգրատիոսի-Բագարատի որդի պրոտոսպաթար Թեոդորոսի): 44-րդ գլխում ցույց է տրված, որ Լանդոբարդիայի (Լոմբարդիա) դեմ մղված կռիվներում մասնակցել են և հայեր (Ռոմանոս I Լեկապենոսի ժամանակ): Այդտեղից մենք գիտենք նաև, որ Թրակեսիոն բանակաթեմի ափր հայերն էին պահպանում:

45-րդ գլխից պարզվում է, որ Կրետեի դեմ Կոստանդին Ծիրանածինի ժամանակ տեղի ունեցած արշավանքին նույնպես հայեր էին մասնակցում:

48-րդ գլխում տրված են օտարերկրացիներին հղվելիք նւմականների ձևերը, որոնց՝ հայագիտության համար ունեցած նշանակության մասին խոսք եղավ վերևում:

Եվ վերջապես, Ծիրանածինի մյուս կարևոր աշխատությունը նվիրված է Բյուզանդական կայսրության բանակաթեմերին:

«Բանակաթեմերի մասին» (Περὶ τῶν ἐπαρχῶν) աշխատությունը Ծիրանածինի վաղ գործերից է և գրվել է X դարի շուրջ 30-ական թվականներին¹: Մեկ առ մեկ թվարկելով կայսրության

¹ Տե՛ս Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, Bd. I, S. 384. Բյուզանդական ժամանակներում է, որ այն գրվել է 934—944 թվականների միջև. J. B. Bury, The treat-

բանակաթեմերը, այսինքն ռազմա-վարչական շրջանները, հեղինակը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նրանց բնակիչների, քաղաքների, պատմության մասին և այլն, աշխատում ստուգաբանել նրանց անվանումները, այդ բոլորի հետ միասին տալով պատմական, աշխարհագրական, ազգագրական, դիցաբանական հետաքրքրական տեղեկություններ: Ծիրանածինը իր այս երկում օգտագործել է բազմաթիվ աղբյուրներ, որոնցից ամենագլխավորներն են VI դարի հեղինակներ Ստեփանոս Բյուզանդացու և Հիերոկլեսի գործերը: Այդ է պատճառը, որ այս աշխատության աշխարհագրական տվյալները ավելի շատ վերաբերում են VI դարին: Իր, Ծիրանածինի, ժամանակաշրջանին վերաբերող նյութը որպես կանոն ավելի քիչ տեղ է գրավում: Բացի վերոհիշյալ հեղինակներից, նա օգտագործել է նաև Ստրաբոնի և անտիկ շրջանի այլ հեղինակների երկերը, որոնցից առատորեն օգտվում է, հատկապես այնտեղ, որտեղ աշխատում է ստուգաբանել այս կամ այն վայրի անունը և վերջինիս ծագումը:

Ինչպես ճիշտ նշում է Ծիրանածինը, Բյուզանդական կայսրության բանակաթեմերի բաժանվելը տեղի է ունեցել ոչ այնքան վաղ ժամանակներում: «Իմ կարծիքով,—գրում է կայսրը,—շատերը սխալվում են բանակաթեմ անվան առաջացման հարցում: Այն հին չէ. պատմություն գրող հեղինակներից ոչ ոք չի հիշատակում բառը այս իմաստով, ինչ մենք տալիս ենք նրան այսօր»:

Դիոկլետիանոսի և Կոստանդին Մեծի հաստատած կարգը պայմանավորված էր նրանով, որ պրովինցիաների քաղաքական և ռազմական ղեկավարությունը գտնվում էր տարբեր անձնավորությունների ձեռքում: Հուստինիանոս I-ը (527—565) աստիճանաբար վերացրեց այդ կարգը. պրովինցիաների ռազմական և քաղաքական ղեկավարությունը հանձնեց մեկ մարդու՝ զորահրամանատարին: Այդ նույն բանը կատարվեց և Հայաստանում: Հակառակ

tise „De administrando Imperio“, p. 518. Վերջերս սակայն բյուզանդագետ Արվայլըրը եկել է այն եզրակացության, որ «Բանակաթեմերի մասին» երկը Ծիրանածինը գրել է իր կյանքի վերջին տարիներին: Տե՛ս École Pratique des Hautes Études, IV Section, Sciences historiques et philologiques, Extrait des rapports sur les conférences, Histoire byzantine, Directeur d'Études: P. Lemerle, Paris, 1965, p. 235. Ենթադրությունը համոզիչ չէ: «Բանակաթեմերի մասին» աշխատության մեջ ցույց է արված, որ Մելիսը «հենց վերջերս, մի փոքր առաջ» է վախճանվել: Մելիսը վախճանվել էր 934 թ., հեռևաբար Ծիրանածինի այս գիրքը չէր կարող 934 թվականից շատ ուշ գրված լինել:

այդ բոլորին, Հուստինիանոսի բարենորոգումները ընդհանրապես բանականացման կազմակերպության հետ որևէ սերտ աղերս չունենին: Մավրիկիոս կայսրը (582—602) կայսրությունը արտաքին վտանգից դիմագրավելու համար ստիպված էր թշնամու հարվածներին ենթակա շրջաններում արտակարգ իրավունքներով օժտված զինվորական հրամանատարներ կարգել: Այդ կատարվեց հասկապես Արևմուտքում և Աֆրիկայում: Առաջացան, այսպես կոչված, Իտալիայի և Աֆրիկայի վեցերորդապետությունները (ἐξαρχατον) էքսարքոսի գլխավորությամբ, որը փոխարինեց նախկին magister militum-ին:

Տարբեր չէր գրությունը և Արևելքի նահանգներում: Ենթադրվում է, որ արևելյան նահանգներում էլ զորահրամանատարները այս ժամանակ սրբապետների նման լիազորություններ ստացան: Մավրիկիոս կայսեր այս բարենորոգումները բանականացման կազմակերպության սկիզբ են համարվում:

Բյուզանդական կայսրության վիճակը շատ բարդացավ հատկապես Հերակլիոս կայսեր ժամանակ (610—641): Պատմական ասպարեզ էին իջել արաբները, այնպիսի մի վտանգավոր թշնամի, որ սպառնում էր կայսրության գոյությանն անգամ: Կայսրության արևելյան նահանգները անընդհատ ասպատակությունների թատերաբեմ էին դառնում: Կայսրությունը արևելյան նահանգների անվտանգությունն ապահովելու համար ստիպված եղավ ձեռք առնել նոր միջոցառումներ: Ահա Հերակլիոսի օրոք է, որ ըստ Ծիրանածինի սկիզբ է առնում կայսրության բանականացման իրողությունը: Բանականացման մեթոդը իշխանությունը գտնվում էր զորավարի (ստրատեգոսի) ձեռքում:

Այդ ժամանակաշրջանում Բյուզանդական կայսրության արևելքը բաժանված էր երեք մեծ զորավարությունների. Օպսիկիոնի, Անատոլիկոնի և Արմենիակների: Օպսիկիոնի մեջ էին մտնում Բյուլթանիան, Հոնորիասը, Պաֆլագոնիան, Հելենոպոնտոսի մեծ մասը և Առաջին Փոյուզիան: Անատոլիկոն բանականացման մեծն էր Բյուզանդիայում: Նրա մեջ էին մտնում Դիոկլետիանոսի ստեղծած Ասիա և Լիդիա նահանգները, Կարիայի որոշ շրջաններ, Փոյուզիա Սալուտարիան, Պիսիդիան, Երկրորդ Կապադովկիան և Իսավրիան: Եվ վերջապես Արմենիակների բանականացման², որի կազ-

¹ Տե՛ս Զ. Գեյցեր, Սկզբնավորությունը, էջ 4:

² Այս բանականացման սաղմերը Գեյցերը տեսնում է Հուստինիանոս I-ի բարենորոգումների մեջ, թեև կազմակերպումը դնում է VII դարում: Զ. Գեյցեր, Սկզբնավորությունը, էջ 11:

մի մեջ էին հունական ու Պողեմոնյան Պոնտոսը, Առաջին և Երկրորդ Հայքերը և Առաջին Կապադովկիան:

Լևոն III Իսավրացու ժամանակ անհրաժեշտություն առաջացավ բանակաթեմերի մանրացման: Դրա հիմնական նպատակն էր թուլացնել բանակաթեմերի զորավարների օրեցօր աճող հզորությունը, մի բան, որ վտանգավոր էր գառնում կայսերական իշխանության համար նույնիսկ: Այսպես, Անատոլիկոն բանակաթեմը բաժանվեց երկու մասի, ընդ որում նրա արևմտյան նահանգներից՝ Ասիայից, Կարիայից, Լիգիայից և Առաջին Փոյուգիսից կազմվեց Թրակեսիոն կոչված բանակաթեմը՝ Եփեսոս կենտրոնով: Օպսիկիոն բանակաթեմը ևս բաժանվեց երկու մասի և նրա սրևելյան շրջաններից կազմվեց Բուկելլարների բանակաթեմը՝ Անկյուրա կենտրոնով: Նոր բանակաթեմեր կազմակերպվեցին և Արմենիականների բանակաթեմի հիման վրա: X դարի սկզբում Փոքր Ասիայում սրդեն կային Անատոլիկոնի, Ամենիականների, Թրակեսիոնի, Օպսիկիոնի, Բուկելլարների, Օպտիմատների, Կապադովկիայի, Պաֆլագոնիայի, Խաղտիքի, Կոլոնիայի, Խարսիանոնի, Սելևկիայի, Միջագետքի, Սեբաստիսի, Լիկանդոսի և Լեոնտոկոմիսի բանակաթեմերը:

Բյուզանդական բանակաթեմերի պատմությունը ուսումնասիրելու համար անգնահատելի արժեք ունեն արաբական սկզբնաղբյուրները և առաջին հերթին Իբն Խորդադբեն, որի աշխատությունը դրվել է Միքայել Թվատի (820—829) և Թեոփիլոս կայսեր (829—842) ժամանակներում: Հեղինակը, հենվելով Մուսլիմ Իբն Աբու Մուսլիմ ալ Ջամիի տեղեկությունների վրա, ցույց է տալիս, որ ամբողջ Բյուզանդական կայսրությունը երկու մեծ մասերի էր բաժանված՝ Ասիայի և Եվրոպայի: Նա մանրամասն նկարագրում է Ասիայի բանակաթեմերը:

Մի այլ արաբ պատմիչ՝ Կուդաման, ցույց է տալիս Փոքր Ասիայի բանակաթեմերի ռազմական ուժը, հաշվելով այն 70 հազար հոգի¹:

Կոստանդին Միրանաժինը իր «Բանակաթեմերի մասին» աշխատությունը բաժանում է երկու մեծ հատվածների, ընդ որում առաջին հատվածը, որ 17 ենթամասի է բաժանված, վերաբերում է Ասիային²: Երկրորդ բաժինը վերնագրված է՝ «Արևմուտքի, այն

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս ծանոթագրությունների մեջ:

² Բացի փոքրասիական շրջաններից, այստեղ խոսվում է նաև Կիպրոսի, Սամոսի, և էգեական ծովի մյուս կղզիների մասին:

է Եվրոպայի բանակաթեմերի մասին», որտեղ խոսվում է կայսրության եվրոպական 12 բանակաթեմերի մասին, այդ թվում և հերսոնի:

Հալոց պատմության համար, հասկանալի է, մեծ կարևորություն ունի աշխատության առաջին հատվածը, նվիրված Փոքր Ասիային, այդ թվում Բյուզանդական կայսրության սահմաններում գտնվող հալական հողերին, որոնցից ամենակարևորներն էին պատմական Փոքր Հայքը, Բարձր Հայքը և Չորրորդ Հայքը: Այդ տեսակետից շատ արժեքավոր են Միրանաթինի տվյալները Արմենիականների, հաղտիք, Միջագետք, Կոլոնիա, Սեբաստիա և Լիկանդոս բանակաթեմերի մասին: Բացի աշխարհագրական տեղեկություններից, այստեղ մենք հանդիպում ենք տվյալների, որոնք վերաբերում են այդ բանակաթեմերի կազմակերպման հարցում հայ գործիչների խաղացած դերին: Մենք իմանում ենք հայ նշանավոր գործիչների մի ամբողջ շարանի մասին, որ IX դարի վերջում և X դարի սկզբում հսկայական աշխատանք տարավ առանձին շրջանները արաբական լծից ազատագրելու և Բյուզանդիայի կազմի մեջ ընդգրկելու ուղղությամբ: Դրանցից էին Լևոն VI-ի ժամանակ Միջագետքում գործող Պանգրատուկաս հայր (Παγκρατωύχας ὁ Ἀρμένιος), նրա եղբայրներ Փոքրիկասն (Ποταχίτης) և Տավթուկասը (Ταυτωύχας — Դավթակ), որոնք կազմակերպեցին Միջագետքի բանակաթեմը: Լիկանդոսի բանակաթեմը իր կազմավորումը պարտական է նշանավոր Մելիաս-Մլեհին, որին հիշատակելու առիթ ունեցանք: Լիկանդոսի մասին Միրանաթինի տված տեղեկությունները շատ արժեքավոր են պատկերացնելու համար նաև տվյալ շրջանի տնտեսության զարգացման աստիճանը: Պարզվում է, որ դեռևս VI դարում, Հուստինիանոս I-ի ժամանակ, այստեղ բարձր զարգացման էր հասել անասնապահությունը:

Հակառակ իր թերություններին, տեղ-տեղ նաև բացահայտ սխալներին, Միրանաթինի այս երկր տվյալ հարցին նվիրված միակ գործն է, որ մեղ է հասել Բյուզանդիայից¹:

Կոստանդին Միրանաթինի գրչին է պատկանում նաև մի երկ, նվիրված Քրիստոսի՝ Եգեսիայի Արգար թագավորին (Արգար 5-րդ

¹ Թարգմանությունը կատարված է բնագրի գիտական վերջին հրատարակությունից. Constantino Porphyrogenito, De Thematibus, Introduzione, testo critico, commento a cura di A. Pertusi (Studi i testi 160), Città del Vaticano, 1952.

Ուկկամա, 4 թ. մ. թ. ա. — 7 թ. մ. թ. և 13—50 թթ.) ուղարկված թղթի և անձեռագործ պատկերի ավանդությանը¹: Այդ ավանդությանը, որ ժամանակի ընթացքում որոշ փոփոխություններ է կրել, առաջին անգամ գրված է եղել ասորերեն²: Դրանից հետագայում թարգմանություններ են կատարվել հունարեն, հայերեն և այլ լեզուներով:

Հունարեն հնագույն թարգմանությանը մենք հանդիպում ենք Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմության» մեջ³, որտեղ, սակայն, խոսք է լինում Քրիստոսի թղթի մասին միայն: Անձեռագործ պատկերի մասին խոսք չկա այնտեղ:

Ասորերեն խնդրո առարկա աղբյուրը հնում թարգմանվել է նաև հայերեն⁴, որտեղ բացի Քրիստոսի թղթից, խոսք է լինում նաև նրա պատկերի մասին, որը, սակայն, նրա տվյալներով Աբգար թագավորի սպասավոր Անանի աշխատանքի արգասիքն է:

Եվսեբիոս Կեսարացու և Ղաթուբնայի տվյալների հիման վրա այդ մասին մանրամասն շարադրանք է տվել Մովսես Խորենացին: Կանգ առնելով Քրիստոսի և Աբգարի նամակագրության, Քրիստոսի աշակերտի Եղեսիա գալու և Աբգարին բուժելու և այլ մանրամասնությունների վրա, հայ պատմիչն ի միջի այլոց հիշում է և Քրիստոսի պատկերի մասին, որը, սակայն, նա նույնպես անձեռագործ չի համարում: Եվագրիոսն է, որ իր «Եկեղեցական պատմության» մեջ (Գիրք Դ, գլ. 27), խոսելով պարսից արքա Խոսրովի՝ Եղեսիան պաշարելու մասին, հիշում է խնդրո առարկա պատկերը, որը նա արդեն համարում է «աստվածակերտ և անձեռագործ»: Թեև Եվագրիոսի աղբյուրը Պրոկոպիոս Կեսարացին է, վերջինիս մոտ պատկերի մասին խոսք չկա:

Քրիստոսի անձեռագործ պատկերի մասին ավանդությունը միշտ հրապարակ էր գալիս, երբ Բյուզանդիայում բորբոքվում էին պատկերամարտական-պատկերապաշտական վեճերը: Պատկերա-

¹ Ավանդության վերաբերյալ մանրամասն մատենագիտությունը տե՛ս Հ. Անաչյան, Հայկական մատենագիտություն, հատ. Ա, Երևան, 1959, սյուն. 11—18:

² Բնագիրն հրատարակել է W. Cureton-ը իր Ancient Syriac documents գրքում:

³ Eusebius Caesariensis Opera, recognovit G. Dindorfius, vol. IV, Historiae ecclesiasticae, Lipsiae, 1890, cap. I, 13.

⁴ Տե՛ս Ղաթուբնայի դիւանագետ դպրի Եղեսիոյ թուղթ Աբգարու յեղեալ յասորոյն ի ձեռն ս. Թարգմանաց, Վենետիկ, 1868: Նաև Ղաթուբնայ Եղեսիայի, թուղթ Աբգարու թագաւորի Հայոց, Երուսաղեմ, 1868:

պաշտները դիմում էին այդ ավանդության իրենց դիրքերը պաշտպանելու համար: VIII և IX դարի առաջին կիսում, երբ նման վեճերը նորից սուր բնույթ ստացան, այդ ավանդությանը դիմեցին Ալեքսանդրիայի պատրիարք Քրիստափորը, Անտիոքի պատրիարք Հոբը և Երուսաղեմի պատրիարք Բարսեղը, որոնք մանրամասն շարադրանք ներկայացրին թունդ պատկերամարտ Թեոփիլոս կայսեր (829—842): Նրանց դրվածքը չի պահպանվել: Այն օգտագործել է մեկ հարյուրամյակ անց Կոստանդին Միրանածինը իր խնդրո առարկա երկի գրության առթիվ, որի լույս աշխարհ գալու պատճառը քաղաքական բարենպաստ իրադրությունների բերմամբ Բյուզանդիայի դեպի Ասորիք կատարած առաջխաղացումն էր, որի ժամանակ, կայսրության ճնշման տակ, Եգեսիայի ամիրան ստիպված էր կայսրությանը զիջել վերոհիշյալ սրբությունները: Այդ դեպքը հիշում են բյուզանդական ժամանակագիրները ևս¹:

Սույն հատորում տրվում է Կոստանդին Միրանածինի երկի ամբողջական թարգմանությունը:

Մի անգամ առիթ ունեցանք նշելու, որ Կոստանդին Միրանածինը ունեցել է օգնականների մի ամբողջ խումբ, որի օժանդակությամբ, գուցե և հեղինակությամբ կազմվել են դիտական և բանասիրական մի շարք գործեր, որոնց մի մասն է մեզ հասել: Այն է Βασιλικῶν (օրհնագիրք, օրենսդրական կարգադրությունների և նովելաների—հրովարտականների ժողովածու), Γεωπονικῶν (երկրագործության վերաբերյալ ձեռնարկ. մեղ է հասել սրա հայերեն թարգմանությունը, «Գիրք վաստակոց» անվան տակ, որ կատարված է Գեոպոնիկայի արաբերեն թարգմանությունից)»² 'Ιατρονικῶν (բժշկական դասագիրք), 'Ιππικωνικῶν (ձիաբուծության վերաբերյալ ձեռնարկ): Վերոհիշյալ բոլոր գործերը (հասկանալի է բացի Βασιλικῶν-ից) հիմք են ունեցել անտիկ շրջանի հույն հեղինակների գործերը, որոնք որպես կանոն մեղ հայտնի են դառնում Միրանածինի նրանցից առած քաղվածքներից:

¹ Theophanes Continuatus, p. 432; Symeonis Magistri Annales, p. 749; Georgii Monachi Vitae recentiorum imperatorum, p. 918—919.

² Տե՛ս Գիրք վաստակոց, թարգմանություն նախնաց յարարացի լեզուէ, Վենետիկ, 1877, Վերջերս լույս տեսավ Գեոպոնիկայի ուսման թարգմանությունը. Геопоники, Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X века., Введение, перевод с греческого и комментарий Е. Э. Липшиц, М.-Л., 1960.

Ծիրանածինի և նրա օգնականների կազմած նման բանաբաշախին տիպի աշխատությունների թվում կարևոր է մի յուրատեսակ «Պատմական հանրագիտարան», որտեղ փոքր ու մեծ քաղվածքներ են կատարված անտիկ և բյուզանդական շրջանի պատմաբանների գործերից, սկսած Հերոդոտոսից մինչև Գևորգ Վանականը: Իրենց բովանդակության համապատասխան ստեղծվեցին այդ քաղվածքների 53 բաժիններ, որոնցից միայն երկուսն են մեզ հասել, որտեղ քննության են առնվում դեսպանությունների հարցը (*Ἐκλογαὶ περὶ πρεσβεϊῶν*—*Excerpta de legationibus*)¹, «Առաքիլությունների և արատների» հարցը—(*Περὶ ἀρετῆς καὶ καχίας*—*Excerpta de virtutibus et vetiis*), «Կարծիքների (հայացքների) մասին»—*Ἐκλογαὶ περὶ γνῶμῶν* (*Excerpta de sententiis*), «Կայսրերի դեմ կատարված ոտնձգությունների մասին»—*Περὶ ἐπιβουλῶν κατὰ βασιλεῶν γεγόνυῶν* (*Excerpta de insidiis*): Պահպանվել են և առանձին հատվածներ ռազմարվեստի (*Περὶ στρατηγικῶν*) և պաշտոնական ճառերի մասին (*Περὶ ὁμιληγῶν*): Վերոհիշյալ «Հանրագիտարանի» արժեքը պատմագիտության համար անգնահատելի է դառնում այն պարզ պատճառով, որ բազմաթիվ հեղինակների գործեր մեզ են հասել միայն ու միայն այս երկում, այդ թվում և Եվնապիոսի, Պրիսկոսի, Մալքոսի, Մենանդրոսի: Ծիրանածինի այս աշխատությունը էպեոս նպաստեց, որ Բյուզանդիայում հետաքրքրություն առաջանա դեպի անտիկ պատմագիտությունը:

Ծիրանածինի մեզ չհասած երկերից է նաև *Βροντολόγιον καὶ σαιεμολόγιον-ը՝* եղանակի նախիմացության մասին: Մեզ չեն հասել նրա նամակներն ու բանաստեղծությունները (որոնց մասին հիշատակություններ կան ավելի ուշ շրջանի հեղինակների մոտ), ինչպես և ճառերը:

¹ Սրա վերաբերյալ աե՛ս Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren, Aus den *Excerpta de legationibus* des Konstantinos Porphyrogennetos ausgewählte Abschnitte des Priskos und Menander Protektor, übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Ernst Doblhofer*, Graz-Wien-Köln, 1955. Վերջերս բյուզանդագետ Հ. Արվայլըը Կոստանդին Ծիրանածինի գրչին վերագրեց անանուն հեղինակի ռազմական մի ճառ, որը կարևոր է X դարի կեսերի արաբա-բյուզանդական պատերազմների ուսումնասիրության համար: Տե՛ս *Helène Ahrweiler*, Un discours inédit de Constantin VII Porphyrogénète. *Travaux et Mémoires*, 2 (1967) p. 393—404.

Սույն գրքին կցված է Հավելված՝ Կոստանդին Սիրանաժինի ապրած ժամանակաշրջանին վերաբերող ծավալով փոքր գործեր, բյուզանդական օրենսգրքերի առանձին հոդվածներ, որոնք առընչվում են հայ ժողովրդի պատմությանը:

1. «Վասիլիկաների», այն է՝ IX դարի վերջում և X դարի սկզբում կազմված օրենսդրական ժողովածուից մի հոդված, որտեղ խոսվում է «հայկական հարկերի» մասին:

2. Նույն «Վասիլիկաների» Մեծ Սինոպսիսից մի հոդված՝ Բյուզանդական Հայաստանում գանձվող հարկերի շափերի մասին:

Այս երկու հոդվածները կրկնողությունն են ավելի վաղ շրջանում (V—VI դ.դ.) հրապարակված օրենքների, որոնց մուտքը Մակեդոնացիների օրենսգրքում ըստ երևույթին վկայում է, որ իրենց ուժը չեն կորցրել¹:

3. «Վասիլիկաների» Փոքր Սինոպսիսից մի հոդված՝ Բյուզանդական կայսրության սահմաններում ապրող հայերի քաղաքացիական դրության մասին: Որպես հիմք ունենալով Հուստինիանոս Ա-ի ելման կետը, այն, որ «հայերը ամեն ինչում պետք է հետևեն հոռոմայեցիների օրենքներին» (որտեղ խոսքը դավանանքի վրա չէր տարածվում), «Վասիլիկաների» Փոքր Սինոպսիսի հետդիմանքները ջանում են ընդգրկել դավանանքի հարցը ևս:

4. Սխալմամբ հայազգի կայսր Նիկեփոր Փոկասին (963—969) վերագրված «Մասնակի պատերազմ մղելու մասին» X դ. 2-րդ կեսի մի երկասիրություն, որը հայ զինվորների մասին իր տրվյալներով շատ կարևոր է արաբա-բյուզանդական սահմանի վրա ծառայող այդ զինվորների դեպի Բյուզանդական կայսրությունը բռնած դիրքի մասին:

5. Նիկեփոր կայսեր մի հրամանագիրը հայ զինվորների (ստրատիոտների) հողերի մասին: Հայ զինվորները, ծառայելով բյուզանդական բանակում, ստանում էին մշակելի հողեր: Բայց որովհետև նրանք շատ հաճախ լքում էին իրենց հողերն ու հեռա-

¹ Վասիլիկաներում տեղ են գտել նաև Հուստինիանոս Ա-ի հրապարակած օրենքները բյուզանդական Հայաստանի վարչական բարենորոգումների վերաբերյալ (31-րդ նովելլան), ինչպես և նույն կայսեր հրովարտակները հայոց ժառանգական իրավունքի մասին, որոնց թարգմանություններ մենք տվել ենք «Բյուզանդական աղբյուրներ» Ա գրքում, էջ 300—306:

ԿՈՄՏԱՆԴԻՆ ՄԻՐԱՆԱՄՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴՐԱԿԱՆ ԺԱԹԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆԸ

նում, կայսրը կարգալորում էր նրանց թողած հողերի հարցը։
Կայսեր հիմնական մահճողությունը զինվորների (ստրատիոտներ-
րի) հողերի օտարացման սուսւջն առնելն էր, քանի որ այդ հողե-
րը հիմք էին տալիս բանակի զինվորներով համալրելու։

Գրքին կցված են և երկու աշխարհազրական քարտեզ.

1. Բյուզանդական կայսրության արևելյան բանակաթևները։

2. Բյուզանդական կայսրության արևելյան սահմանները
շուրջ 960 թ.